

VERKENNING NATUURINCLUSIEF PROVINCIE ZUID-HOLLAND 2050 HET VELDWERK

FEDDES/OLTHOF

VERKENNING NATUURINCLUSIEF PROVINCIE ZUID-HOLLAND

Wereldwijd verdwijnen er steeds meer planten en dieren, zo ook in Nederland. Met alleen de aangewezen natuurgebieden haalt Nederland zijn biodiversiteitsdoelen niet. Wat kunnen we buiten deze gebieden doen om de natuur, en daarmee de mens, een handje te helpen? In opdracht van de Provincie Zuid-Holland is in de periode januari - augustus 2022 gewerkt aan de verkenning 'Natuurinclusief Zuid-Holland 2050'. Zo'n verkenning is geen beleid ván de provincie Zuid-Holland, maar biedt frisse ideeën en beelden vóór Zuid-Holland. Deze rapportage is een deelonderzoek uit de verkenning.

Voor de verkenning naar een Natuurinclusief Zuid-Holland in 2050 formuleerden we bij aanvang drie doelen:

- Allereerst: verbeelding van wat 'natuurinclusief' 2050 zou kunnen zijn. Hoe krijgen we z'n in die toekomst? Maak het voorstelbaar, en iets waar we op een goede manier over van gedachten kunnen wisselen. Juist ook als je vanuit verschillende overtuigingen of verschillende 'natuurbeelden' denkt.
- Een tweede doel is: concreet oefenen en zoeken naar manieren om met het begrip 'natuurinclusief' te werken, en te ontdekken hoe verschillende belangen zich daarop kunnen vinden. Wanneer krijgt het vleugels?

- Een derde doel is om het begrip hanteerbaar te maken. Juist om na deze fase van verkenning ook de stap naar beleidsvorming en maatschappelijke dialoog richting te geven.

Om invulling te geven aan die doelen, is ervoor gekozen om langs twee lijnen te werken aan de verkenning.

De eerste route kijkt naar **de schaal van de provincie als geheel**, en is uitgewerkt door bureau LOLA. Het brengt de transities en dynamiek in andere systemen die de provincie Zuid Holland kenmerken in kaart. Maar de grote stap is natuurlijk: hoe verhouden die zich tot het natuurlijk systeem? Daar zijn uiteenlopende keuzes in te maken, gestuurd door je (al dan niet impliciete) beeld van de natuur, en het verlangen dat dat beeld aanjaagt. Daarom ontwikkelde LOLA drie perspectieven, die alle drie een andere richting formuleren voor dezelfde opgave. De opbrengsten en inzichten daarvan zijn gebundeld in een eigen deelrapportage.

Daarnaast is een tweede route uitgezet: **gebiedsgericht**, vertrekkend vanuit de aansluiting met bestaande gebiedsprocessen. Wat gebeurt er als we de betrokken partijen uitnodigen om met ons na te denken over een Natuurinclusief 2050? Hoe verbindt dat zich met de lopende agenda's en ambities? Welke ingezette plannen sluiten hier op aan, maar ook: waar zit de frictie? Bureau Feddes/Olthof heeft hier op vier uiteenlopende locaties met een groep betrokkenen aan gewerkt. In deze deelrapportage tref je de ervaringen en inzichten vanuit dit traject met vier locatie-ateliers aan.

Beide lijnen zijn geïntegreerd in het magazine '**Hier Zit Natuur In!**' Het magazine neemt je mee in wat de noodzaak en aanleiding is om opnieuw onze verhouding tot de natuur te bepalen. Om de biodiversiteit weer op orde te brengen moeten we naar de basis: een gezond systeem van water, bodem en landschap. Met als uitkomst een aantal inzichten en aanbevelingen waarmee de provincie Zuid-Holland met haar partners, met burgers, maatschappelijke partijen, ondernemers en markt verder kan. Op weg, door de modder, naar de horizon: een natuurinclusief Zuid-Holland in 2050.

De deelrapportages en het magazine zijn te vinden op de website van de provincie Zuid-Holland: <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/natuur-landschap/verkenning-natuurinclusief/>

**Isolde Somsen, landschapsarchitect,
provincie Zuid-Holland**
**Arie Lengkeek / commongrounds,
programmamaker namens de provincie
Zuid-Holland**

LEESWIJZER

In dit boekwerk vindt u de opbrengsten en inzichten van de vier locatie-ateliers: Zuidplaspolder, Den Haag Zuidwest, Midden-Delfland en Dordtse Kil I&II; en het afsluitende reflectie-atelier, als onderdeel van de verkenning 'Natuurinclusief Zuid-Holland 2050'. In deze ateliers zijn we aan de slag gegaan met concrete gebieden, opgaven en belangen vanuit het perspectief 'natuurinclusief', met het oog op de lange termijn. Kortom, het veldwerk.

Het boekwerk omvat vier herkenbare onderdelen. Allereerst wordt een toelichting gegeven op de werkwijze en het begrip 'natuurinclusief'. Daarna volgen de vier locatie-ateliers. Per atelier worden de context en opgave geschetst, de icoonsoorten benoemd en de ingrepen die nodig zijn om de biodiversiteit te versterken. Het eindigt met een toekomstdroom voor de locatie in 2050. De observaties en opvallende vondsten uit de ateliers zijn samengevat in vier overkoepelende en inspirerende inzichten. Tot slot zijn de columns opgenomen, die zijn uitgesproken tijdens de ateliers. Ze schudden de boel op en geven stof tot nadenken.

INHOUD

werkwijze	p. 6
wat is natuurinclusief?	p. 8
atelier Zuidplaspolder	p. 14
atelier Den Haag Zuidwest	p. 30
atelier Midden-Delfland	p. 50
atelier Dordtse Kil I&II	p. 64
inzicht 1	p. 20
inzicht 2	p. 35
inzicht 3	p. 55
inzicht 4	p. 72
Christiaan Weijts	p. 27
Daphne Teeling	p. 46
Jacques Vink	p. 58
deelnemers ateliers	p. 78
colofon	p. 81

WERKWIJZE

Voor de 'Verkenning Natuurinclusief ZH 2050' zijn vier locatie-ateliers georganiseerd, elk in een andere context. Van hoogdynamische droogmakerij met plannen voor een nieuw dorp, bijzonder provinciaal veenweidegebied waar kringloop-boeren de boventoon voeren tot de na-oorlogse stad die aan de vooravond staat van grote transformaties. Er is gekozen voor locaties waar energie en beweging is, waar de urgentie voelbaar is én die ook een verhaal kunnen vertellen dat op andere locaties met een vergelijkbare opgave aanspreekt en relevant is.

In de ateliers hebben we samen met experts, betrokken initiatiefnemers en maatschappelijke stakeholders verkend wat 'natuurinclusief' als perspectief daadwerkelijk zou kunnen opleveren voor die concrete plek.

Ieder locatie-atelier bestond uit twee tot vier dagdelen, waarin we drie stappen volgden:

- 1) kennismaken met elkaar, met het begrip 'natuurinclusief', de locatie en opgave;
- 2) introductie icoonsoorten en verkennen randvoorwaarden voor het gebied als 'thuis', als 'kans' en als 'droom';
- 3) verdieping en concretisering.

Met de kaarten op tafel voerden we al schetsend het gesprek over verlangens, maatregelen en praktische bezwaren. Eerst online, later op bijzondere locaties met inspirerende gastvrouwen en -heren, en een enkele keer op de fiets. Het leverde bijzondere perspectieven op, felle discussies, maar ook verfrissende ideeën. In het afsluitende reflectie-atelier hebben we de opbrengsten en deelnemers aan de ateliers samengebracht. Hieruit hebben we vier belangrijke inzichten geformuleerd: zó kunnen we samen werken aan een echt natuurinclusief Zuid-Holland.

Atelier opzet
Stap 1: kennismaken
Stap 2: een nieuw perspectief
Stap 3: verdieping en conclusies

Presentaties

Schetsen

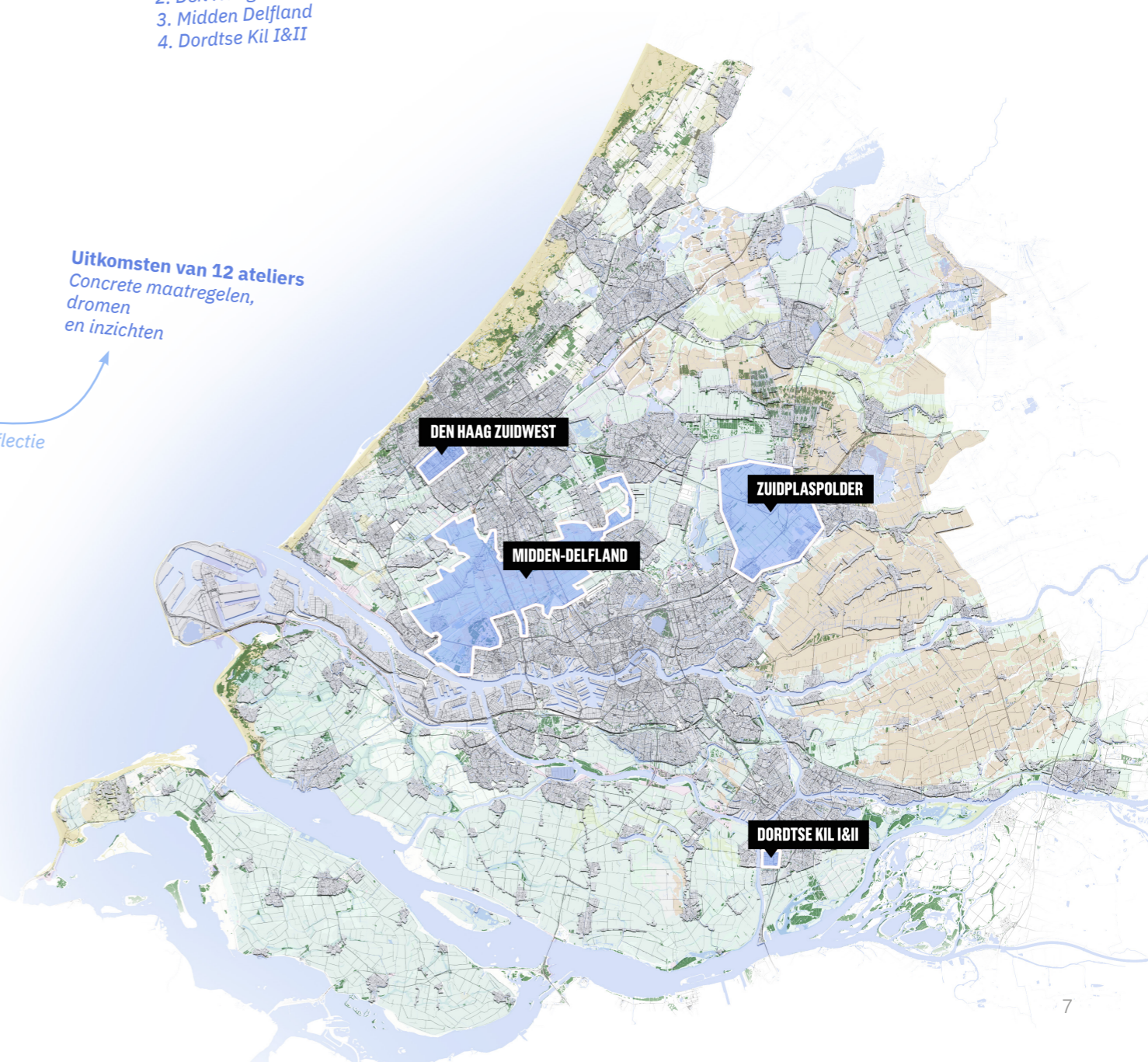
Discussie

Locatiebezoek

- 4 locaties:**
1. Zuidplaspolder
 2. Den Haag Zuidwest
 3. Midden Delfland
 4. Dordtse Kil I&II

Uitkomsten van 12 ateliers
Concrete maatregelen,
dromen
en inzichten

Reflectie

Basiskwaliteit Natuur

Om het begrip 'natuurinclusief' handen en voeten te geven hebben we in de ateliers gewerkt met het begrip 'Basiskwaliteit Natuur'. Basiskwaliteit Natuur staat voor de set van condities die nodig is om algemene soorten algemeen te laten zijn, blijven of worden. Basiskwaliteit Natuur is geen beleidsinstrument of algemene standaard, maar een hulpmiddel om te bepalen wat de natuur minimaal kan of eigenlijk zou moeten zijn in een specifiek gebied.

In de grote natuurgebieden stabiliseert de biodiversiteit door de habitatrictlijnen. Maar daarbuiten neemt de biodiversiteit nog steeds af. Soorten die voorheen algemeen waren, staan onder druk en worden nu op de rode lijst geplaatst. Alledaagse soorten als de spreeuw, de egel, het konijn. De basis is vaak niet langer op orde in het Nederlandse landschap. Wat er groen uitziet, functioneert niet altijd in ecologisch opzicht. Basiskwaliteit Natuur is daarmee dan ook niet een vertrekpunt of vanzelfsprekendheid, maar een doel waar werk voor verzet moet worden. Dat betekent kwaliteit toevoegen, meer ruimte maken en waar mogelijk verweven, koppelen en verbinden met andere opgaven. Alleen door Basiskwaliteit Natuur te waarborgen werken we aan meer biodiversiteit, overall.

Voor de term en omschrijving van Basiskwaliteit Natuur hebben we 'Op weg naar Basiskwaliteit Natuur' (Biesmeijer, et. al., 2021) geraadpleegd. Lees dit rapport voor meer verdieping op het begrip en de werking ervan.

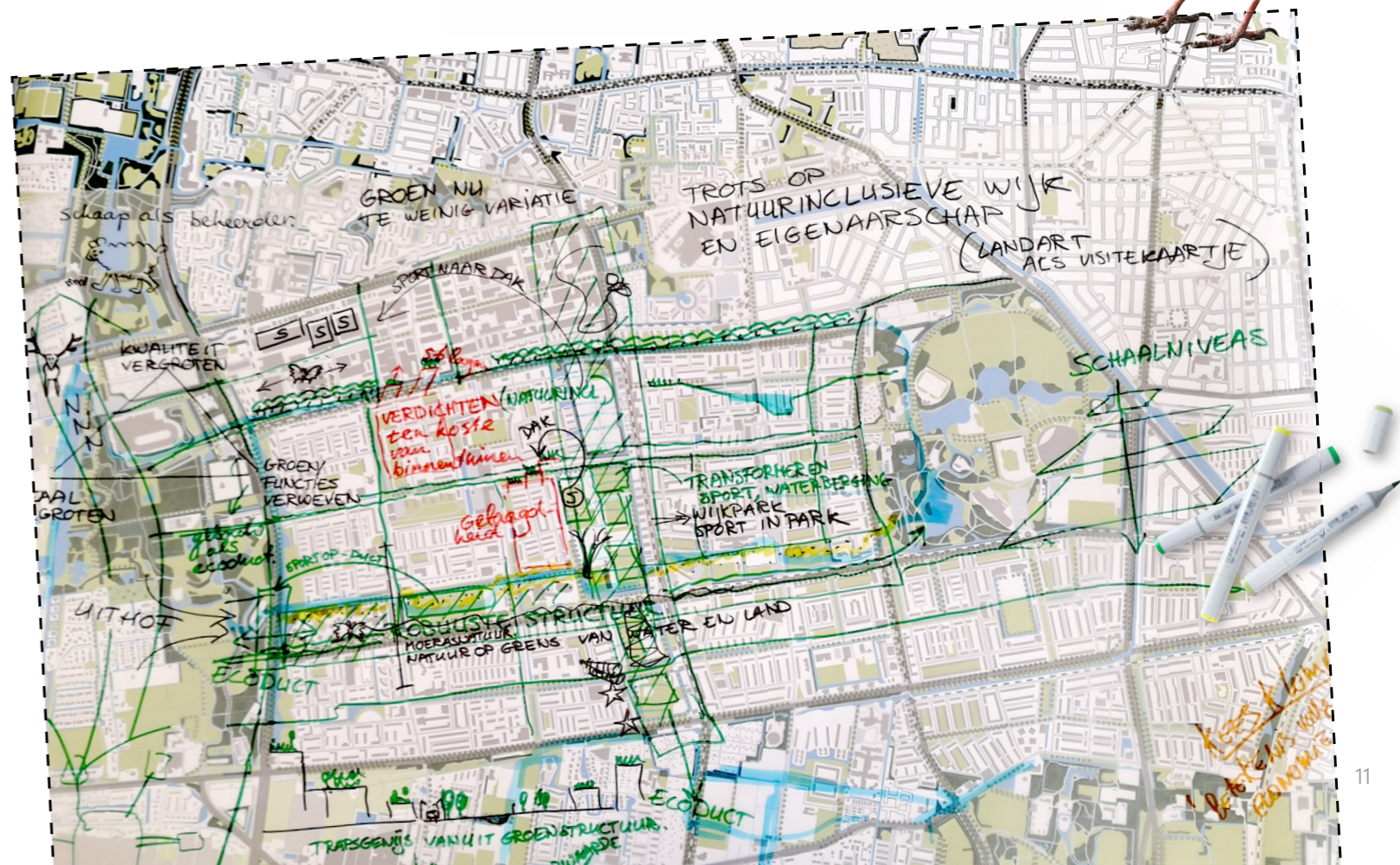
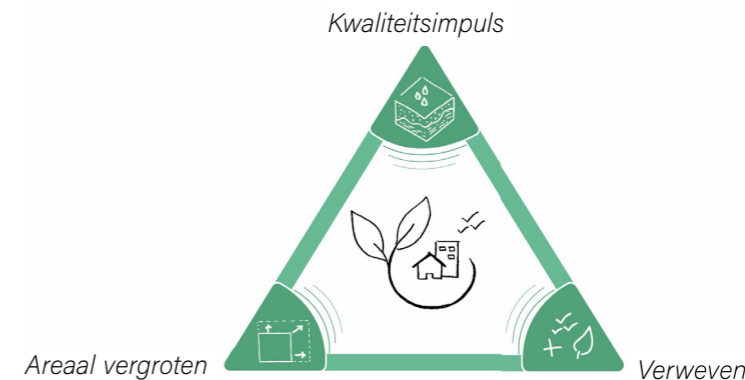
Thuis, kans en droom

Met Basiskwaliteit Natuur zorgen we voor de minimale kwaliteit van het leefgebied van soorten, ofwel een landschap. Er is sprake van Basiskwaliteit Natuur in dat landschap als aan de randvoorwaarden voor het voorkomen van de algemene soorten voldaan is. Ieder landschapstype, of het nu gaat om een landbouwperceel of buitenwijk, heeft zijn eigen algemene en kenmerkende wilde planten-, schimmel-, en diersoorten. Dat is geen statisch lijstje: het kan veranderen in de tijd. De kwaliteit van het landschap wordt immers bepaald door drie factoren en hun onderlinge samenhang:

- de abiotische factoren, zoals bodem, water en klimaat;
- de inrichting van het landschap;
- en het beheer en gebruik van het landschap.

De abiotische factoren zijn weliswaar veranderlijk, maar toch vooral ook een gegeven. Onze mogelijkheden voor het realiseren van Basiskwaliteit Natuur zitten daarom voor een groot deel op de andere lagen: het aanpassen van onze inrichting van het landschap en het aanpassen van ons eigen gedrag in dit landschap. Hoe bouwen we? En hoe onderhouden we de buitenruimte?

In de ateliers is aan de hand van iconsoorten – soorten die staan voor een veel groter en samenhangend ecologisch systeem – gekeken naar de randvoorwaarden voor een gebied. In eerste instantie als een 'thuis': hoe krijgen we de basiskwaliteit op orde? Vervolgens als 'kans': wat als we daar een stap bovenop doen? En tenslotte als 'droom': wat als? Welke ingrepen zijn nodig om de kwaliteit van het landschap te verbeteren? Want als het leefgebied van deze iconsoorten op orde is dan gaat het goed met de natuur aldaar.

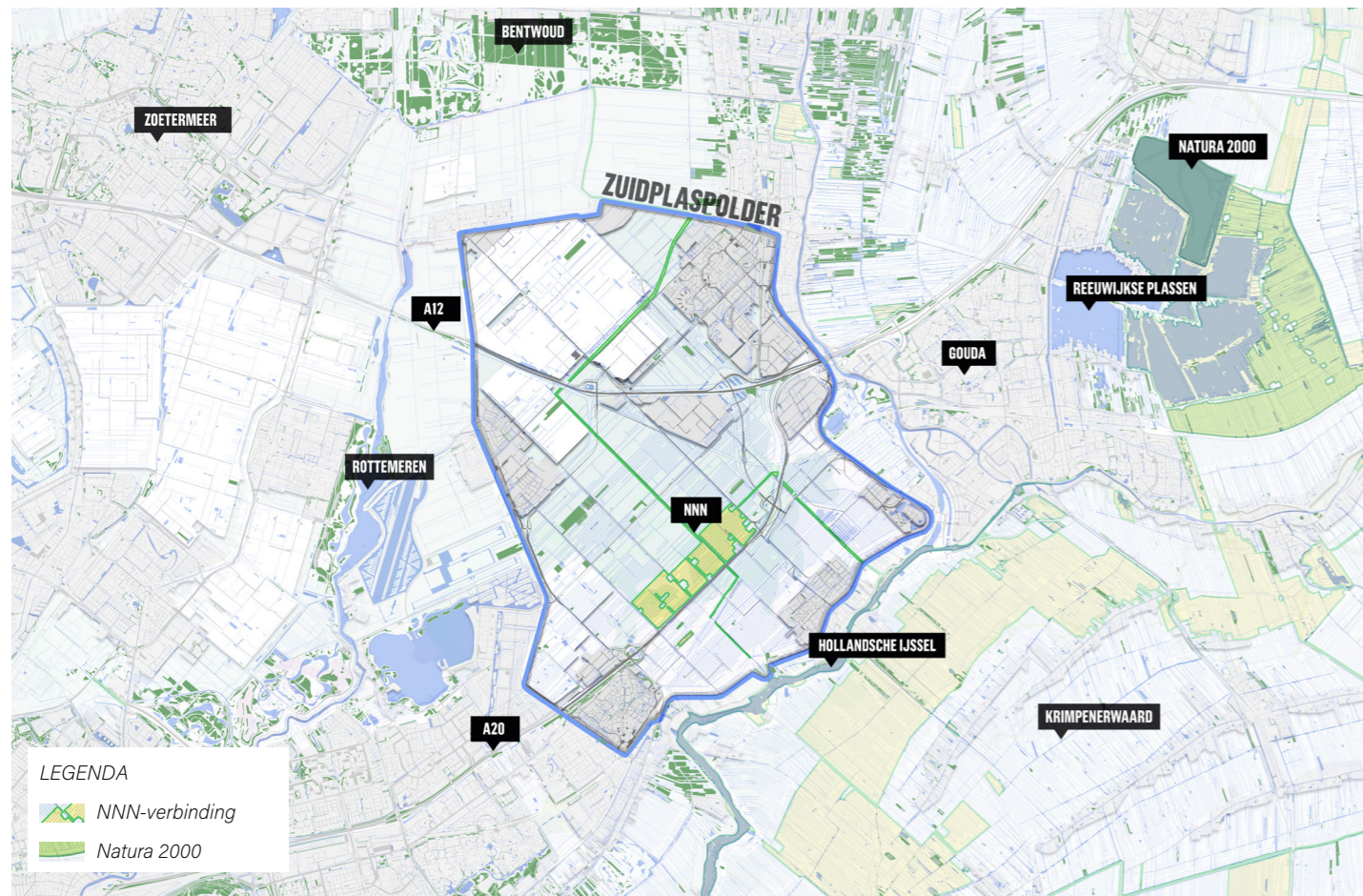
ATELIER ZUIDPLASPOLDER

DYNAMISCHE DROOGMAKERIJ

Context en opgave

Locatie Zuidplaspolder

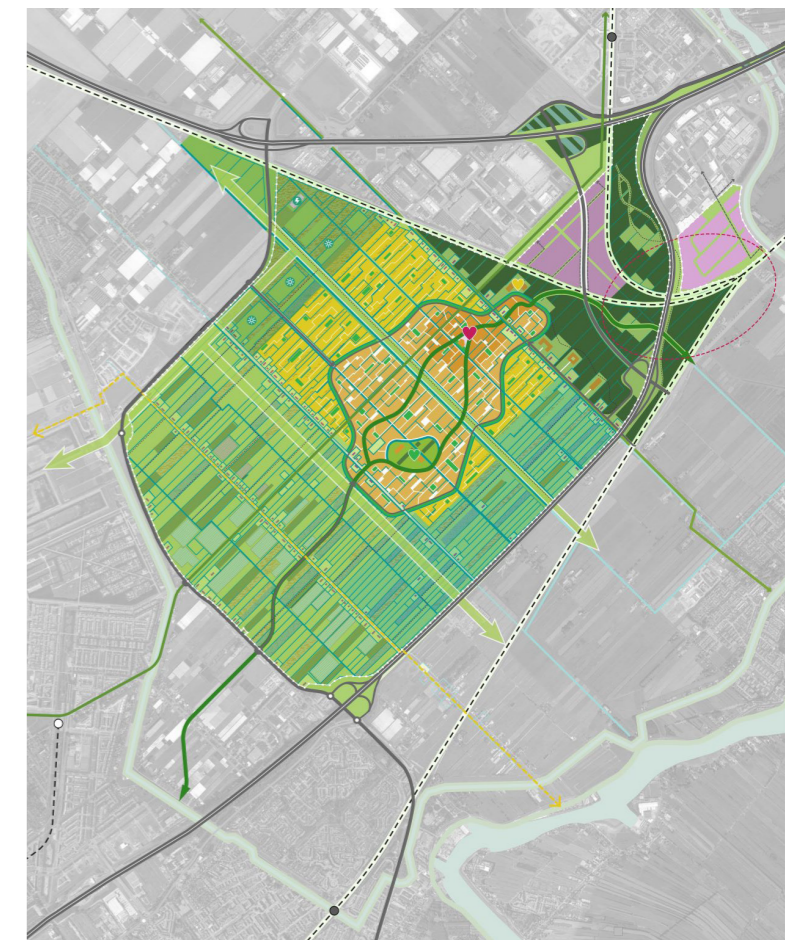
De Zuidplaspolder is een diepe droogmakerij tussen Gouda en Rotterdam uit begin 19e eeuw. In het restveengebied aan de zuidzijde bevindt zich het laagste punt van Nederland, op een diepte van 6,76 meter onder NAP. De hoofdopzet is eenduidig: een ringvaart, een ringdijk en daartussen een regelmatig stelsel van tochten en linten. Het gebied kent een grote dynamiek: verstedelijking in de randen, grote infrastructurele lijnen die het gebied doorkruisen en daartussen intensieve landbouw, waaronder glastuinbouw.

Er ligt een masterplan voor de een integrale gebiedsontwikkeling en de bouw van een dorp van zo'n 8.000 woningen in de Zuidplaspolder. Het masterplan is uitgewerkt in een ruimtelijke hoofdstructuur: het casco. Daarin vinden verschillende functies hun plek. De bodem vormt de grondslag voor het casco: het 'vijfde dorp' is geprojecteerd op de hogere kreekrug in de polder.

De lagere delen van de polder hebben te maken met flinke bodemdaling en zilte, ijzerrijke kwel waardoor niet alleen de landbouw, maar ook de natuurwaarden hier onder druk staan. Het waterpeil kan niet verder zakken en dwingt tot andere keuzes. In de Groene Waterparel even ten noorden van de A20 is daarom al gekozen voor een natuurfunctie.

De polder is een belangrijke schakel in het Natuurnetwerk Nederland (NNN), die tot nu toe nog beperkt is uitgewerkt. Langs de oostzijde verbindt de Groen-Blauwe Zoom de Krimpenerwaard met het Bentwoud in het noorden. Daarnaast is een robuuste verbindingzone gepland tussen de Krimpenerwaard en Rottemeren: de Groene Schakel.

Wat betekent 'natuurinclusief' in de ontwikkeling van de Zuidplaspolder? En kunnen ontwikkelingen in de Zuidplaspolder een impuls geven aan de biodiversiteit en veerkracht van het systeem?

Masterplan Middengebied Zuidplaspolder, Kuiper Compagnons, maart 2021

Een klassieke droogmakerij

Stedelijke dynamiek

De maakbaarheid van het systeem loopt tegen grenzen aan

Icoonsoorten

Een thuis voor de kroeskarper

De kroeskarper behoort niet tot de 40 iconsoorten van de Provincie Zuid-Holland. Hoewel de vis steeds zeldzamer is in Nederland is deze nog betrekkelijk algemeen voor de veenweidegebieden, waar de Zuidplaspolder deel van uitmaakt. De vis komt in verschillende watertypes voor, maar heeft de voorkeur voor ondiepe, plantenrijke (stilstaande) wateren.

Een kans voor de otter

De otter leeft voornamelijk in uitgestrekte moerasgebieden. In Zuid-Holland vind je de otter in de Nieuwkoopse Plassen. Sinds kort zijn ze ook in de omgeving van Reeuwijk waargenomen. Mogelijk verspreidt de otter zich naar de Krimpenerwaard en het rivierengebied, waarbij ook de Zuidplaspolder kansen biedt. Otters leven op oevers waar voldoende dekking is. Naast beschutting hecht de otter ook veel belang aan een goede waterkwaliteit in zijn leefgebied.

Een droom voor de kroeskoppelikaan

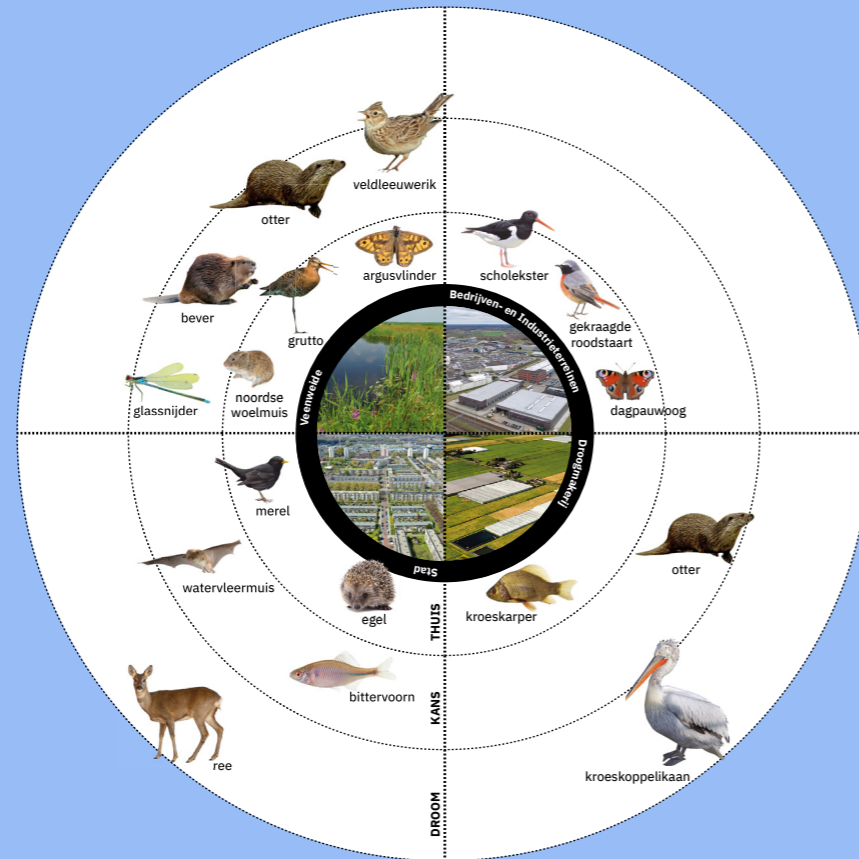
Tot in de vijftiende eeuw kwamen kroeskoppelikaan in dit deel van Europa voor. Ze werden evenwel hevig bejaagd en ook hun leefgebieden verdwenen. Uit studie blijkt dat Nederland inmiddels weer over voldoende leefgebied beschikt, dankzij herstel en uitbreiding van natte natuurgebieden, en daarmee ook kansen zijn voor de terugkeer (herintroductie) van deze prachtige vogel.

INZICHT 1 - VERANDER HET PERSPECTIEF EN JE ZIET DIRECT WAT NODIG IS

Bekijk de locatie eens vanuit de ogen van een grutto, een egel of bittervoorn. Het denken vanuit het perspectief van een iconsoort (plant of dier) biedt een andere kijk op de locatie en geeft inzicht in dat wat nodig is om het leefgebied op orde te krijgen. Wat 'natuurinclusief' kan beteken, wordt hierdoor voor iedereen tastbaar. Het slaat een brug naar alle deelnemers in het proces: ontwikkelaars, overheden, ontwerpers, beheerders als ook de gebruikers van het gebied.

Bepaal samen met de ecooloog wat de algemene en kenmerkende plant- en diersoorten zijn van een bepaalde locatie. Zet in op Basiskwaliteit Natuur, maar kijk ook naar de kansen op lange termijn én durf te dromen.

Van iconsoort naar ingreep

Thuis wordt basiskwaliteit

Een eerste stap richting Basiskwaliteit Natuur in de Zuidplaspolder begint met een goed watersysteem, met maatregelen die zich richten op een betere waterkwaliteit en meer ruimte voor water. Dat betekent meer smalle sloten en plasdras gebieden, een goede doorstroming zonder al te veel barrières en meer peildynamiek (minimaal 30 cm). De aanleg van robuuste, natuurvriendelijke oevers draagt bij aan plantenrijke onderwaterstructuren, die paai-plekken, voedsel en schuilmogelijkheden bieden voor de kroeskarper.

Ook binnen het Vijfde Dorp liggen kansen om dit watersysteem door te zetten als onderdeel van de natuurinclusieve buitenruimte, zeker in de randen waar gezocht wordt naar nieuwe vormen van wonen in een waterrijk landschap. Daarbij speelt ook de vraag wie dat landschap beheert. Is dat de overheid, zoals in Almere Duin, of behoort die verantwoordelijkheid toe aan de toekomstige bewoners en gebruikers van het gebied, zoals in Oosterwold.

Kansen voor een schep erbovenop

Het restveengebied ten zuiden van de A20, de Groene Waterparel als ook de ontwikkeling van de Groene Schakel zijn kansrijke leefgebieden voor de otter. Gezamenlijk bieden ze voldoende ruimte en rust. Daarvoor zijn wel goede verbindingen nodig tussen de onderlinge en omliggende gebieden. Het hoogteverschil tussen polder en bovenland en de diverse kruisende infrastructurele lijnen als A20 en spoor vormen daarbij een uitdaging. De benodigde omslag naar natuurinclusieve landbouw in deze gebieden, kan alleen samen met de boeren en bewoners van het gebied en vraagt om een natuurinclusieve gemeenschapszin.

Een droom voor de toekomst?

Om de kroeskoppelikaan tot iconsoort van de Zuidplaspolder te maken zou de polder moeten transformeren tot een wetland met schoon en visrijk water, als onderdeel van het benedenrivieren-gebied. Dit droomperspectief voor 2050 knelt met de huidige plannen voor de ontwikkeling van de Zuidplaspolder, waarin geheel volgens Nederlandse traditie op de hogere delen wordt gebouwd en ook nog eens volgens een oer-Hollandse typologie. Een gesprek over wat een dergelijke ontwikkeling, die Christiaan Weijs zou omschrijven als 'Eudaimonisch', zou kunnen betekenen voor de andere functies in het gebied kwam daarom niet uit de verf.

Een ruimtelijke projectie van de maatregelen in de Zuidplaspolder

„Natuurinclusief is veelzijdig, net als de natuur zelf“

- Cornelis Mostert, Provincie Zuid Holland

Thuis

1. maak natuurvriendelijke oevers

1.

2. geen barrières

2.

3. zorg voor schoon, visrijk water

3.

4. zorg voor meer peildynamiek

4.

5. zorg voor een natuurinclusieve gemeenschap

6.

6. verbind gebieden: de droogmakerij en de omgeving

7.

7. zorg voor strokenteelt

8. zorg voor extensieve veeteelt en natte teelten

8.

9. gebruik biobestrijding rond kassen

9.

Kans

10. de woning is te gast in het landschap

10.

Droom

Een droom voor Zuidplaspolder 2050...

Na meer dan vijf eeuwen broedt de kroeskoppelikaan weer in Nederland. Daarmee is de herintroductie van de soort een succes gebleken. Gisteren werd de vogel voor het eerst waargenomen in de Zuidplaspolder. Het is een kroon op het werk van het natuurherstel in deze diepe droogmakerij, die in de afgelopen decennia grotendeels is getransformeerd van intensief productielandschap naar een soortenrijk wetland. Deze ontwikkeling ging gepaard met de laatste grote uitbreidingslocatie in Nederland, het Vijfde Dorp. In het plan, geïnspireerd op het populaire Almere Duin uit de jaren '20, is in kleine stappen een nieuw waterrijk landschap gecreëerd waarin de woningen te gast zijn. De woningen drijven op de drassige gronden en zijn volledig autarkisch. Op de drogere delen liggen gemeenschapstuinen waar de bewoners eigen groenten verbouwen en de kinderen kunnen spelen. Het wetland waarin de woningen staan wordt beheerd door een coöperatie van gemeente, boeren en bewoners.

DE WERELD ALS WELLNESSCENTRUM

Bouw je hedonistisch of eudaimonisch?

CHRISTIAAN WEIJTS

Als je vanuit Rotterdam naar de Zuidplaspolder rijdt, om het laagste punt van Nederland te komen bewonderen, het laagste van het laagste, dan passeer je tussen Prins Alexander en Gouda verrassend veel schoonheidssalons, sportscholen, sauna's en massageparadijzen.

De kreet die hierbij overal opduikt is: wellness. Je kunt gezond zijn, je goed voelen, je inspinnen voor je welzijn. Maar daar bestaat ook nog een overtreffende trap van. Dat is wellness.

Als toekomstige antropologen van Pluto hier op een dag neerstrijken en willen achterhalen wat onze religie is, dan is dat wellness.

Het stikt hier in de omgeving van de Spa's, Resorts. Er zijn Ontspanningsmassages, een Massagebeleving, Massage Moments, Hamams, A Moment for Yourself en omdat je niet vroeg genoeg aan deze religie kunt beginnen is er ook: The babywellness.

Als neerlandicus vroeg ik me af: bestaat daar niet een fatsoenlijk Nederlands woord voor? Ik kwam er niet op. Het enige woord dat in de buurt kwam,

was een Grieks begrip, dat ik ken van Aristoteles. Hedonia. Aristoteles maakt een onderscheid tussen twee vormen van geluk. Hedonia en Eudaimonia. Dat zouden we allebei met geluk of welzijn kunnen vertalen, maar ze zijn wezenlijk anders.

Hedonia is een door zintuigelijke prikkels veroorzaakt geluksgevoel. Het wordt altijd door factoren buiten jezelf veroorzaakt. Het is genot, plezier, en de afwezigheid van pijn.

Wellness doet alles om zo'n weldadig geluksgevoel van buitenaf op te wekken. Je ziet er de comfortabele zachte badhanddoeken al bij, ruikt de eucalyptusdampen, hoort klankschalen en water op steen druppelen.

Diezelfde houding hebben we al eeuwenlang als het gaat om de inrichting van onze planeet. Alles is gericht op ons welzijn en op de overtreffende trap daarvan. We bouwen om ons te verschuilen voor het noodweer. We gebruiken ongelimiteerd grondstoffen uit de aarde, we maken dijken en stormvloedkeringen, leggen de polder droog.

We hebben de wereld veranderd in één groot wellness centre. Pijn is er uit verbannen. Maar misschien zijn we daarmee ook iets anders kwijt-geraakt, een geluk van een andere orde.

Een ander woord voor schijnbaar hetzelfde begrip – welzijn of geluk – noemde Aristoteles: eudaimonia. Letterlijk zoiets als een goede ziel. Het gaat hier veel meer om ‘het goede leven’, het moreel juiste leven, en de voldoening die je dit brengt. Het gaat om compassie, om zinvol leven, relaties aangaan met anderen. Het type geluk dat dit oplevert is niet zozeer genot, plezier of welbehagen, maar je zou het ‘vreugde’ kunnen noemen.

Als we in de Zuidplaspolder staan, in het laagste van de lage landen, lijken we in een leegte te staan van het type dat voor projectontwikkelaars, architecten en stedenbouwkundigen een walhalla is. Tabula rasa. From scratch kun je hier iets totaal nieuws maken. De vraag is: bouw je iets vanuit hedonia, of vanuit eudaimonia? Hedonistisch bouwen ziet alles wat niet-menselijk is als onderschikt en dienstbaar aan zijn eigen geluk. De natuur is een decor, zoals de Franse filosoof Bruno Latour dat noemde. In ‘Waar kunnen we landen?’ (2018) betoogt hij dat ook niet-menselijke wezen belangen hebben.

In het licht van de klimaatcrisis roeren ook niet-menselijke aardbewoners zich steeds nadrukkelijker, als tegenreactie op ons handelen. Dieren, de atmosfeer, de zee: die hele “kwetsbare laag die de aarde omspant” zoals Latour dat noemt, is niet langer de passieve achtergrond van ons menselijke handelen, het is alsof “het decor, de coulissen, het achtertoneel en het hele gebouw het toneel zijn opgeklommen”.

Bruno Latour pleit voor een verandering van mentaliteit. We moeten leren “handelen vanuit de hervonden deugden van de afhankelijkheid.”

Met Aristoteles zou je kunnen zeggen: we moeten eudaimonisch gaan bouwen. Maar hoe ziet zoiets eruit? Kan het überhaupt wel? Want zodra je zegt: ha, mooi, een leeg gebied, daar kunnen we mooi natuurinclusief gaan bouwen, een prachtig project neerzetten, ecologisch verantwoord, dat als voorbeeld kan dienen voor de rest van de wereld – zodra je dat allemaal denkt: ben je dan niet in feite al superhedonistisch bezig? Planmatig, met ons als superieure soort aan de tekentafel en aan het roer?

Het basisverhaal is ongewijzigd. We zitten met die mentaliteit nog steeds in wat sommige wetenschappers het ‘antropoceen’ zijn gaan noemen, het nieuwe geologische tijdperk waarin er geen uithoek van de aarde is waar de mens géén invloed op heeft. Ook onze schitterende ecologische projecten, al ons natuurinclusieve bouwprojecten blijven parken. Het blijven net zo menselijke constructies als de Efteling.

Hoe bouw je eudaimonisch? Er gaan steeds luidere stemmen op om ook flora, fauna, en atmosfeer ‘rechten’ te geven, maar wie is in de rechtbank hun advocaat, en hoe bepaalt de rechter wat die rechten zijn?

Het nadeel van die manier om ernaar te kijken is dat je uitgaat van het vermijden van schade aanrichten. De vraag is dan steeds: wat is de waarde van deze diersoort, wat is de waarde van dit plantje, of van deze bodem? Dat klinkt als een nobele vraag, maar een waarde blijft iets wat je lijkt te kunnen meten, wat je tegen elkaar kunt afwegen.

Stel je nu eens de vraag: wat is de betekenis van deze diersoort, wat is de betekenis van deze plant, de betekenis deze bodem? En hoe kunnen we die betekenis versterken en vergroten? Hoe brengen we geluk, eudaimonia, naar deze plek? Does it spark joy? Dat is de vraag die je volgens opruimgoeroe Marie Kondo bij al je spullen in huis moet stellen. Zoiets kun je ook voor bouwenprojecten doen. Versterkt jouw ingreep of aanwezigheid de samenhang, de schoonheid en de biodiversiteit van het hele ecosysteem op deze plek? Vonkt het? Als je je dat afvraagt, ga je niet langer uit van het vermijden van schade, je handelt niet meer hedonistisch. Je bent niet langer bezig met het ontwijken van pijn, zoals het streven is van het wellness resort. Je komt er niet iets halen, en daarbij zo goed en zo kwaad als dat gaat je uitstoot van stikstof en andere rommel te minimaliseren. Nee, je komt iets brengen.

Halen is hedonia. Dat is ‘wij’ tegenover ‘de natuur’, die elkaar moeten zien te verdragen, op hetzelfde lapje grond. In het gunstigste geval zijn ze elkaars achtergrond, elkaars decor. Eudaimonia is brengen. Hier zijn wij, mensen, die zichtbaar in staat zijn om ecosystemen verregaand te beïnvloeden, en weet je wat? Wij komen het hier versterken. Wij komen vreugde aanwakkeren, we gaan het laten vonken.

Hoe we dat precies inzetten bij natuurinclusief bouwen weet ik niet, maar ik denk dat we moeten beginnen met het omkeren van het onderliggende verhaal. Als we de planmatige hoogmoed loslaten waarmee we eeuwenlang onze wereld hebben gebouwd, zal er iets nieuws komen, een andere benadering, met een eigen dynamiek, een bescheiden rol voor onszelf. Als we het hebben over

“hernieuwde afhankelijkheid”, zuiniger omspringen met de aarde, enzovoorts, dan klinkt dat alsof we áchteruit gaan, iets inleveren. Maar waarom besluiten we niet om dit te zien als vooruitgang?

Buiten het wellnesscentrum is het leven ongetwijfeld minder comfortabel, pijnlijker op z’n tijd, maar ook betekenisvoller, vreugdevoller, met een diepere voldoening.

Klinkt dat vaag en irrationeel? Absoluut.

Stel: hier achter valt een kind in de sloot. Je hoort hem om hulp roepen. Wat doe je? Je springt erin. Niet rationeel, maar instinctief. Dat is eudaimonia. Kennelijk hebben we een instinct voor het juiste leven.

Dat is minder rationeel dan we denken. En bedenk wel, ons superieure rationele verhaal heeft ons nu juist op dit doodlopende crisismoment gebracht. Diezelfde ratio, diezelfde planmatige, projectmatige, eierzuchtige, hedonische kant van onze soort is dan misschien ook niet de faculteit die we moeten aanspreken om het weer op te lossen.

Als al die wellness ons verstikt, apathisch maakt en onze omgeving ontregelt, dan is er één remedie waar je zeker niet naar moeten grijpen: een wellnesskuur.

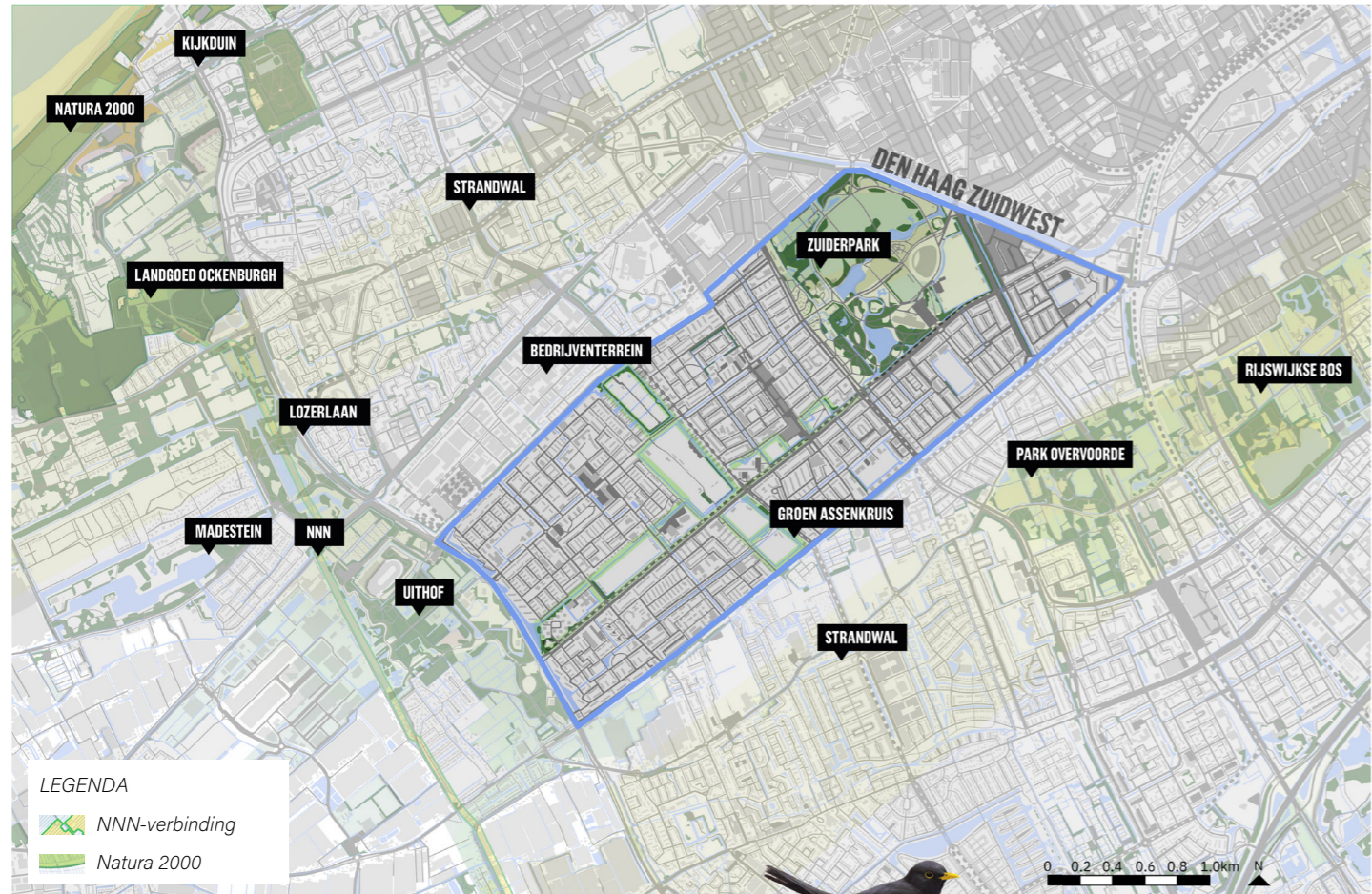
Column, uitgesproken in het tweede atelier Zuidplaspolder, 3 februari 2022

ATELIER DEN HAAG ZUIDWEST
STEDELIJKE VERDICHTINGSOPGAVE

Benieuwd naar de structuurvisie en het ruimtelijk raamwerk? lees verder op: <https://www.denhaag.nl/nl/in-de-stad/wonen-en-bouwen/ontwikkelingen-in-de-stad/ontwikkelingen-den-haag-zuidwest.htm>

Context en opgave

Locatie Den Haag Zuidwest

Den Haag Zuidwest is de grote naoorlogse wijk in het zuidoosten van de stad, grotendeels gebaseerd op het structuurplan van Dudok uit 1949. Het is één van meest groene wijken van de stad. Een groen assenkruis zorgt voor een vierdeling van de wijk en verbindt de wijk met omliggende groen- en recreatiegebieden als De Uithof, Erasmuszone en landgoed Overvoorde. Samen met de lanen, singels en buurtparkjes vormen ze het groenblauwe netwerk van Zuidwest.

Hoewel het groen in grote mate het beeld bepaalt voldoet het in ecologisch opzicht niet. Zowel de maat als kwaliteit laten te wensen over. In het assenkruis is veel groen verdwenen en heeft plaats gemaakt voor andere functies, zoals bebouwing, kunstgras of parkeerplaatsen. Op het niveau van

het bouwblok is er juist vaak een overmaat aan groen, maar vaak ontbreekt eigenaarschap en heeft het groen een sleetse uitstraling.

De wijk kent een grote verdichtingsopgave (met een ambitie van 10.000 extra woningen) en een groot deel van de bestaande bebouwing, in bezit van corporaties, moet verduurzaamd worden. Gekoppeld aan die verdichtingsopgave is het de ambitie van de stad om de inrichting van de openbare ruimte te vergroenen én is er een grote sociale opgave om de leefbaarheid van de wijk te vergroten. In 2021 is gestart met het opstellen van een nieuwe structuurvisie Den Haag Zuidwest, een brede benadering. Onderdeel van deze visie is het Ruimtelijk Raamwerk, dat in gaat op de ambities en opgaven voor het groenblauwe netwerk van Zuidwest.

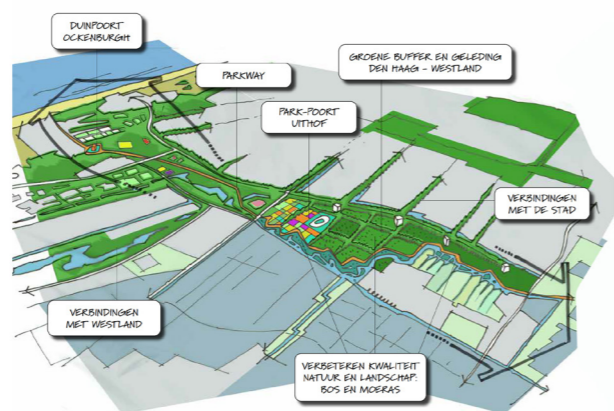
Ruimtelijk Raamwerk Zuidwest, visiekaart Groen en ecologie en impressie Maartensdijklaan, Bijlage Structuurvisie Den Haag Zuidwest, 2022

Als het gaat om natuurinclusief in projectontwikkeling en in het stedelijk gebied, heeft Den Haag een voorlopersrol. In 2019 is een 'Nota Stadsnatuur' vastgesteld, die voortbouwt op de reeds gerealiseerde stedelijke ecologische hoofdstructuur. Een beeldend document waarin op heldere wijze de ambities voor een gezond stadsecosysteem uiteen worden gezet. Toch blijkt uitvoering en handhaving nog lastig. Ook heeft de stad een puntensysteem vastgesteld voor groen- en natuurinclusief bouwen, met een evaluatie in 2021 die dat verder aanscherpt en de stap naar grootschaliger plannen en openbare ruimte plannen aanduidt.

Daarnaast maakt de stad deel uit van het Nationaal Park Hollandse Duinen. Hollandse Duinen is één van de eerste nationale parken nieuwe stijl, waarbij de verweving van natuur, landschap, cultuurhistorie, stad en bedrijvigheid de essentie is. Ontwikkeling van de zone tussen Zee en Zweth, die grenst aan Den Haag Zuidwest, is een van de strategische projecten uit de koker van dit samenwerkingsverband.

Wat kan 'natuurinclusief' betekenen in de grootschalige transformatie van de naoorlogse stad? En welke kansen biedt het Nationaal Park Hollandse Duinen?

*Strategisch project 'Van Zee tot Zweth',
Uitvoeringsprogramma NP Hollandse Duinen, 2020*

*Op naar een natuurinclusief Den Haag,
Nota Stadsnatuur, 2019*

INZICHT 2 - SCHEP DE JUISTE CONDITIES, DAN VOLGT DE NATUUR BESLIST

In een natuurinclusieve toekomst zijn het bodem- en watersysteem leidend voor ontwikkelingen. Welke mogelijkheden biedt dit? Kijk daarbij door de schalen heen en creëer verbindingen. Dit geldt niet alleen voor het buitengebied, ook de stad vormt een eigen landschap met bijpassende soorten. Tuinen, daken, spleten en kieren vormen een uniek leefgebied voor allerlei planten en dieren. Maar ook in de stad heeft het ophangen van een nestkastje geen zin zonder de aanwezigheid van voedsel en schuilplaatsen. Voor het bepalen van de juiste condities zijn de zes V's een handige vuistregel: voedsel, voortplanting, veiligheid, verblijven, variatie en verbindingen. Als daarin is voorzien volgt de rest snel genoeg.

Op de fiets door Den Haag Zuidwest

Het groene assenkruis vol sportcomplexen en andere functies

Een stevig groenblauw netwerk

Icoonsoorten

Een thuis voor de egel en merel

Typische soorten voor de stad zijn de egel en de merel. De egel komt veel voor in Zuid-Holland in een grote verscheidenheid aan leefgebieden, waar- onder wijken met veel groen. De stadsegel heeft behoefte aan goede schuilplekken, zoals bladeren, takkenbossen of struikgewas. 's Nachts scharrelen ze op zoek naar kevertjes, regenwormen en slak- ken. Ze kunnen prima zwemmen, mits de oevers flauw genoeg zijn. Ook de merel maakt gebruik van tuinen en stadsgroen. Ze nestelen in dichte strui- ken, klimop of lage bomen en vinden hun voedsel juist in grasvelden en berm.

Een kans voor de bittervoorn en watervleermuis

Kansen voor de bittervoorn zijn er als het water- systeem op orde is. Dit betekent schoon water (geen vervuiling, geen verzuring en geen verzilting) – waardoor er voldoende waterplanten zijn als ook zoetwatermosselen, die van groot belang zijn voor de voortplanting – en goede verbindingen tussen leefgebieden. De watervleermuis profiteert even- eens van het aanwezige water, zeker met beschutte oevers, dat hij gebruikt als jachtgebied. De water- vleermuis is een vrij schaarse soort, maar komt in Den Haag vrij veel voor. Dit komt door de unieke ligging aan zee en door de oude landgoedbossen, zoals die van Ockenburgh. Om bij hun voedsel- bronnen te komen maken de vleermuizen gebruik van vliegroutes: lange, donkere lijnen met bomen of water.

Een droom voor de ree

Tegenwoordig komen reeën weer op veel plekken in Nederland voor, zoals in het duingebied van Meijndel en soms zelfs in het Haagse Bos. Ze leven op plekken waar het rustig is, waar ze genoeg te eten hebben en waar ze beschermt kunnen staan.

Thuis: Egel

Thuis: Merel

Kans: Watervleermuis

Kans: Bittervoorn

Droom: Ree

Van icoonsoort naar ingreep

Aanpak binnentuin in samenspraak met corporatie, gemeente, beheerder én bewoners

Thuis is de eerste stap naar basiskwaliteit

Voor Basiskwaliteit Natuur in Den Haag Zuidwest is een flinke kwaliteitsimpuls nodig. De aaneenschakeling van het groen, karakteristiek voor de na-oorlogse wijk, is zeer waardevol. Zeker met het oog op verdichting. Belangrijk onderdeel in deze sequentie zijn de vele binnentuinen in Zuidwest, die nu vaak buiten de planvorming worden gehouden vanwege privaat of gemeenschappelijk eigendom. Meer variatie en gelaagdheid in beplanting in de openbare ruimte zou veel kunnen betekenen voor zowel egel als merel. Tegelijkertijd staat het toevoegen van meer struiken en struweel en een ecologisch beheer op gespannen voet met sociale veiligheid (enge bosjes!) en leefbaarheid (rotzooi-plekken! rattenoverlast!). Het vergroten van de biodiversiteit begint daarom met vergroten van de cohesie tussen bewoners en natuur. Daarbij helpt voorlichting en het betrekken van bewoners bij hun omgeving. Een geslaagd voorbeeld hiervan is de aanleg van drie klimaatadaptieve binnentuinen in Moerwijk. Een initiatief van Haag Wonen, waarbij samenwerking is gezocht met Hoogheemraadschap Delfland, gemeente Den Haag, Wageningen Universiteit, Engelsman Hoveniers én bewoners. De binnentuinen bieden straks niet alleen een oplossing voor wateroverlast, maar ook een fraaie aanblik en ruimte voor ontmoeting. Toch valt er voor de gewenste soorten nog wat te winnen.

Kansen voor nog meer kwaliteit

De bittervoorn en watervleermuis vormen de plus op het Ruimtelijke Raamwerk voor Zuidwest. Het raamwerk zet in op het behouden en versterken van het groenblauwe netwerk van de wijk: de singels en lange lanen. Ook legt het verbindingen tussen de grote groengebieden als Zuiderpark, De Uithof en het landgoed Overvoorde. Een meer natuurinclusief raamwerk vraagt om investeringen in een betere waterkwaliteit, minder barrières zoals duikers en wegen én nog meer ruimte voor ecologie: meer maat, meer rust en meer donkerte. Naast verweving zouden er ook exclusieve natuurzones mogen zijn. Het leggen van verbindingen en opheffen van barrières is niet alleen fysiek nodig, maar ook in proces en afstemming zoals tussen waterschap en gemeente. Dat pleit voor een meer integrale aanpak, door de schalen heen, én een grotere rol voor de ecoloog.

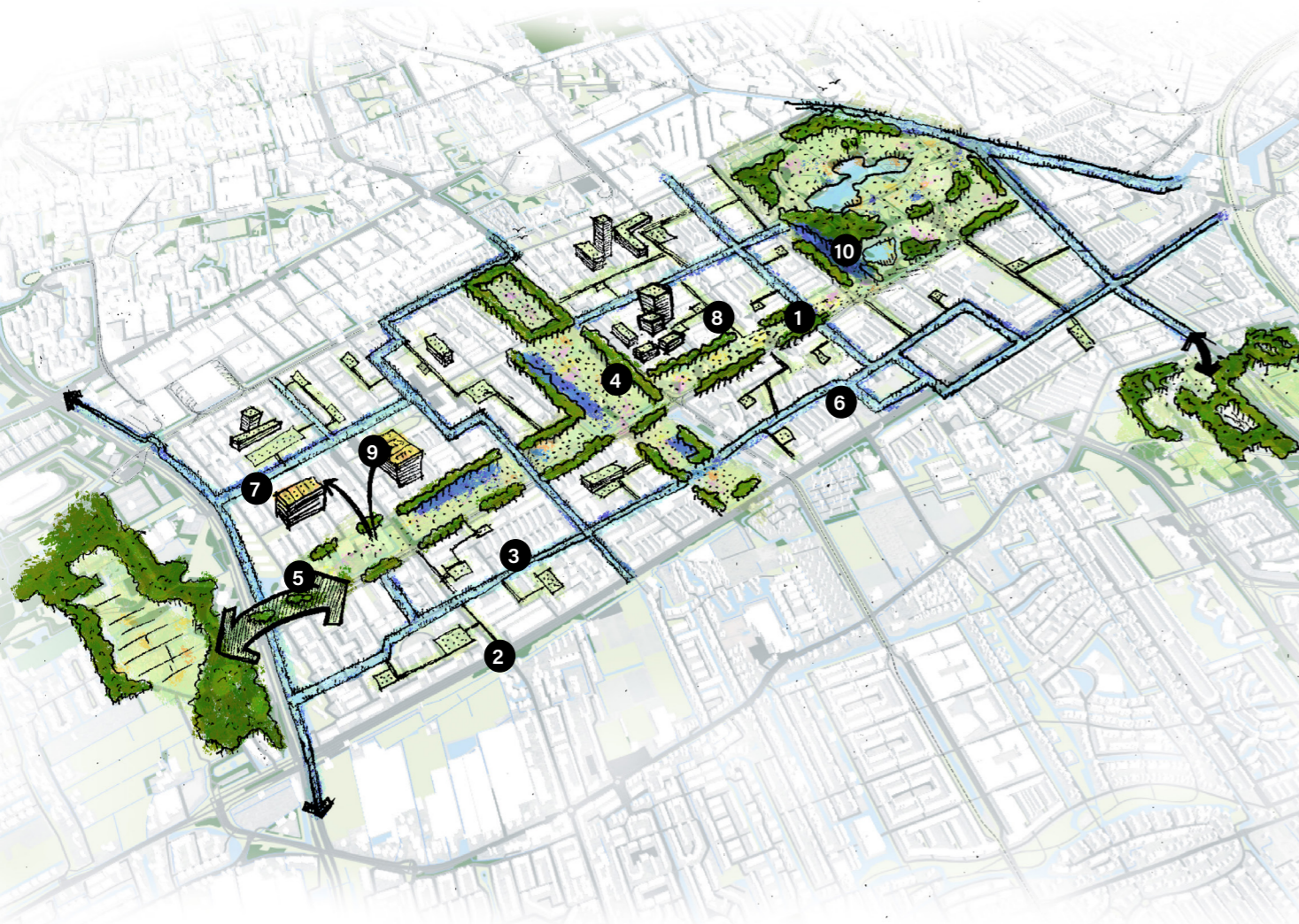
Een droom voor de toekomst?

Of de ree de gedroomde icoonsoort is voor Den Haag Zuidwest is de vraag. Het dier vraagt een flinke areaal vergroting, grote robuuste verbindingen met omliggende gebieden, maar ook afwezigheid van de mens. De stad als ecologische stapsteen. Het perspectief dwingt tot veel radicalere keuzes en grote gebaren, maar is daarmee niet onrealistisch. Het wijkt af van de planvorming tot nu toe. Tegelijk is het de meest radicale uiting van het idee dat ook het stedelijk gebied van Den Haag onderdeel is van het Nationaal Park Hollandse Duinen.

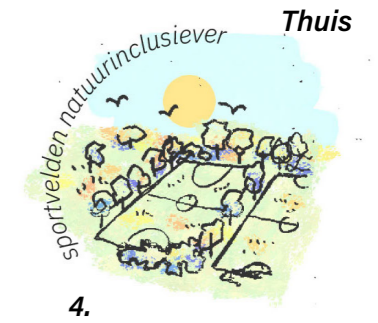
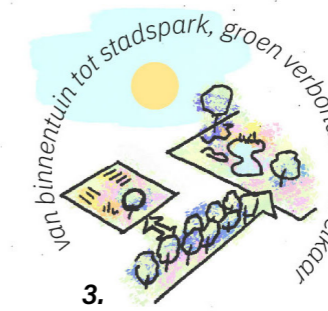
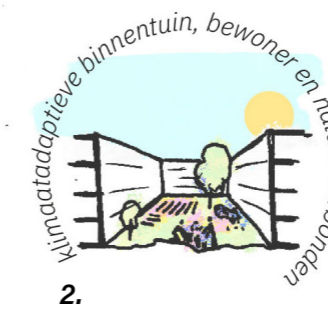
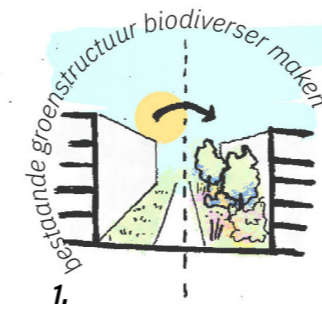

*„Natuurinclusief zou zo
vanzelfsprekend moeten zijn dat
het woord overbodig wordt”*

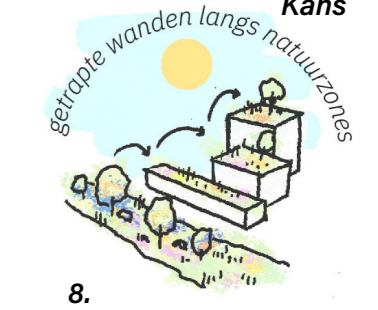
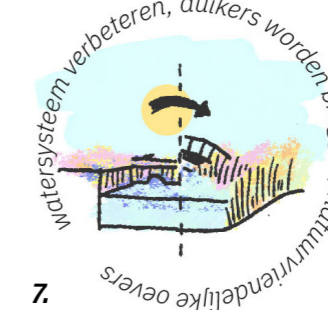
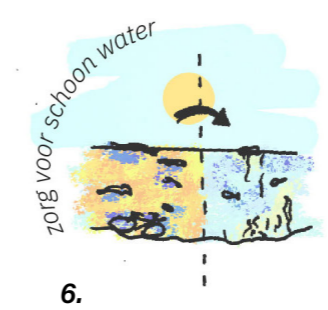
- Piet Vollaard, De Natuurlijke Stad

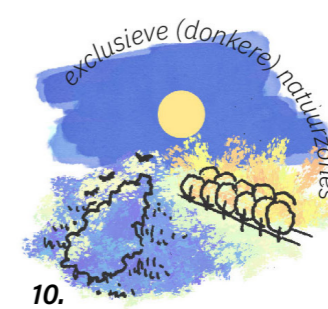
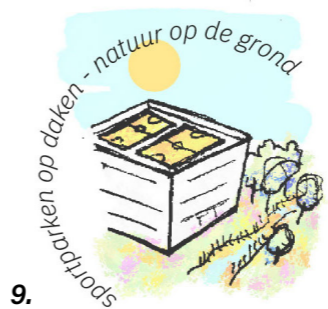
Een ruimtelijke projectie van de maatregelen in Den Haag Zuidwest

Thuis

Kans

Droom

Een droom voor Den Haag Zuidwest 2050...

In de afgelopen jaren is Den Haag Zuidwest getransformeerd tot een echte natuurinclusieve prachtwijk. De opgave om de wijk te verdichten, te vergoenen en op sociaal-economisch gebied een boost te geven vroeg om een integrale aanpak op vele fronten. Diverse partijen, waaronder gemeente, corporaties én bewoners hebben de handen ineengeslagen om 'hun' wijk aan te pakken. Het resultaat blijkt. Diverse binnentuinen zijn opgeknapt en prachtige ontmoetingsplekken geworden en waar woningen zijn vervangen is maximaal ingezet op het vergroten van de biodiversiteit. Met behulp van Operatie Steenbreek zijn er in de wijk heel wat tegels vervangen door planten. De singels zijn verbreed met natuurvriendelijke oevers en de kwaliteit van het water is inmiddels zo goed dat er zoetwatermosselen zitten. De grootste ingreep in de wijk is de aanleg van een exclusieve natuurzone tussen het Zuiderpark en De Uithof met een ecoduct over de Lozerlaan, die voortkomt uit de laatste ambitieuze Nota Stadsnatuur. Om hiervoor ruimte te creëren zijn diverse voorzieningen in deze as verplaatst naar elders in de wijk. Die mogelijkheid ontstond juist door de grote woningbouw-opgave. Op het dak van de parkeergarage nabij het wijkcentrum liggen nu de sportvelden van onder andere de sportvereniging H.M.S.H. Er worden met enige regelmaat boommarters gespot. Nog steeds is Zuidwest een van de groenste wijken van de stad, maar tegenwoordig is het groen ook nog eens interessant voor mens én dier.

OPGROEIEN IN EEN NATUURINCLUSIEVE SAMENLEVING

Hoe kinderen de toekomst zijn voor een nieuwe verhouding met de natuur.

DAPHNE TEELING

Daphne Teeling is opgeleid als industrieel ontwerper. Ze is ambassadeur van de Groene Cirkel en werkzaam bij IVN. In beide rollen maakt zij zich hard voor een leefomgeving waarin de natuur een centrale rol speelt, een natuurinclusieve samenleving. Het IVN beschrijft natuurinclusief als het verbinden van mensen met de natuur en daarin gaat het juist ook om de fysieke plek. De industrieel ontwerper in Daphne vindt daarom dat natuur gekoppeld moet worden aan ons alledaagse leven, ons primaire proces. Op het moment dat natuur extra inspanning vereist lukt het niet. De mens is al druk genoeg in deze tijd en nieuw gedrag aanleren is erg lastig. Dit roept volgens Daphne daarom de vraag op: hoe kan je fysieke plekken zo inrichten dat natuur en het primaire proces op elkaar aansluiten?

Dit vraagstuk gebruikt Daphne om het nieuwe normaal te agenderen. Interessant is namelijk dat het bedrijfsleven al volop is ingestapt op natuurinclusief. Vastgoedontwikkelaars gebruiken de term

vaak om uit te leggen waarom natuur waarde creëert. Evenals betrokken beleidsambtenaren en landschapsarchitecten. Er is dus het besef dat natuurinclusief meer baten dan lasten heeft. Toch lijkt volgens Daphne hier niet de sleutel te liggen voor een natuurinclusieve samenleving. Maar waar zit die dan wel?

Als we het maaiveld beschouwen waar mensen wonen, recreëren, werken en opgroeien dan vraagt Daphne zich af wat daar gebeurt. Bijvoorbeeld opgroeien, hoe ziet dat er dan uit wanneer dit natuurinclusief is? In haar perspectief is de verbinding met de natuur voor kinderen een soort van parallel spoor van hun beleefwereld. Het zijn twee gescheiden werelden. En hoe krijg je dan ooit draagvlak voor plannen die natuurinclusief zijn? Dit roept vervolgens de vraag op waar opgroeien eigenlijk gebeurt. Wat is onze grootste hefboom? Dan zie je dat het onderwijs heeft een monopoliepositie op de tijd van kinderen, tot wel 50% van hun wakkere tijd zijn ze op school. Gelukkig is er

een opmars in de groene speel- en leeromgeving. Dat is mooi, maar we zijn er nog niet. Juist dan wordt het interessant. Straks hebben we groene plekken en vervolgens stoppen we onze kinderen met zijn allen vrolijk nog steeds in het schoolgebouw in de klas. Een overzichtelijke klas met alle kinderen zittend op een stoel en buiten ligt dat prachtige groene schoolplein.

In een groot nationaal onderzoek door IVN en Jantje Beton kwam naar voren dat docenten idealiter een kwart van de lesstof buiten willen geven. De praktijk wijst echter uit dat dit rond de 0,5 procent ligt. Als ontwerper is dit interessante informatie, zegt Daphne. We hebben dus de groene schoolpleinen en de docenten gaven aan een kwart van de lesstof buiten te willen geven. In de uitvoering stukt het echter. In de praktijk blijkt dat docenten buiten les geven moeilijk vinden. Het is niet overzichtelijk zoals in de klas. Wat gaat er dan mis en wat zou er anders zou kunnen?

Het primaire proces dat op school plaatsvindt is lestrajecten doorlopen, zoals op de PABO geleerd is. Vanuit de PABO zijn docenten opgeleid om dit te doen in een klas, waarin je met overzicht een lesmodel doorloopt. Een heleboel docenten voelen zich daarom niet senang, want buiten spelen is wel iets anders dan buiten les geven. Ook in het perspectief van een kind is buitenspelen iets anders dan buiten les krijgen. Zo hoorde Daphne zelfs dat sommige scholen na vijf of tien jaar hun schoolplein weer opnieuw betegeld hadden. Het linoleum sleet te snel, ouders klaagden over dat hun kinde-

ren snel vies waren en leerkrachten hielden geen overzicht meer in de pauze en vonden het allemaal maar ingewikkeld worden. Daphne geeft aan zulke weerstand ten aller tijden wil voorkomen, bij elke ingreep waar je de natuur een handje verder helpt. Uiteindelijk sta je eigenlijk drie nul achter als zoiets gebeurt.

Het IVN voert daarom het gesprek met de PABO. Ze bespreken hoe natuurinclusie onderdeel kan worden van het curriculum. De leerkrachten moeten de competenties mee krijgen om de lessen ook buiten te doen, er moeten buiten ook genoeg plekken zijn en aan een nieuw normaal worden gewerkt. Het IVN zet daarom al jaren in op buitensdag en dit doen ze om het nieuwe gedrag en het nieuwe normaal met elkaar te doorleven. Als je echt een systeemverandering wil, en daar staat IVN voor, dan moet iedereen iets bijdragen. Dan gaat het over kennis en wil, over ideeën en uiteindelijk naar iets toe te willen werken. In de ogen van Daphne en IVN werken we naar een perspectief op het maaiveldniveau in verbinding met de natuur. Ongeacht of je er woont, recreëert of oud wordt in een verzorgingstehuis, natuurlijk inclusief.

Daphne Teeling, IVN, column uitgesproken in het tweede atelier Natuurinclusief Den Haag Zuid-west, 29 maart 2022

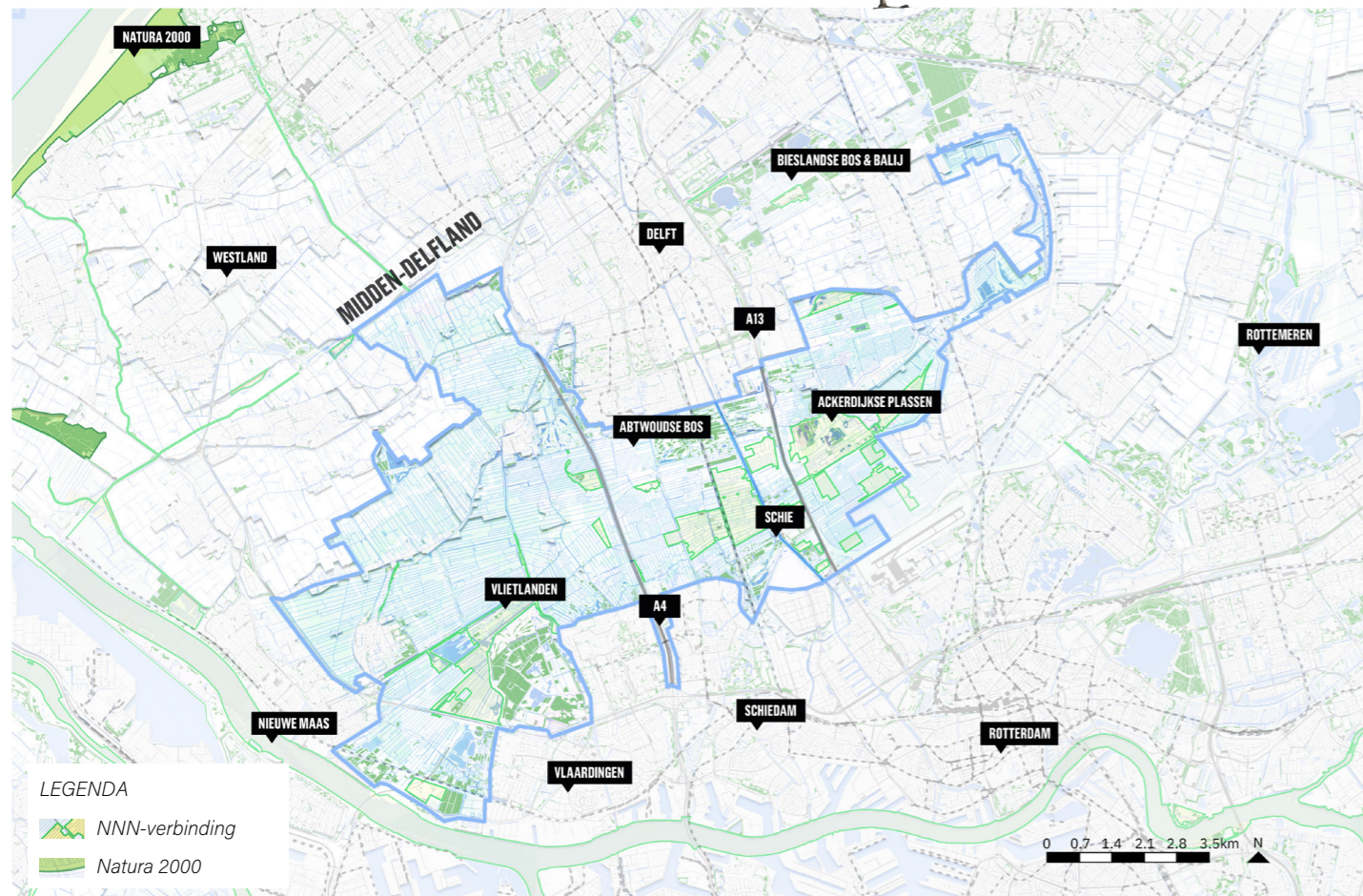

ATELIER MIDDEN-DELFLAND

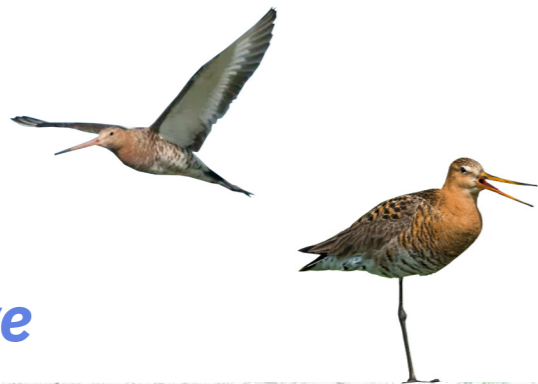
BIJZONDER PROVINCIAAL VEENWEIDELANDSCHAP

Context en opgave

Locatie Midden-Delfland

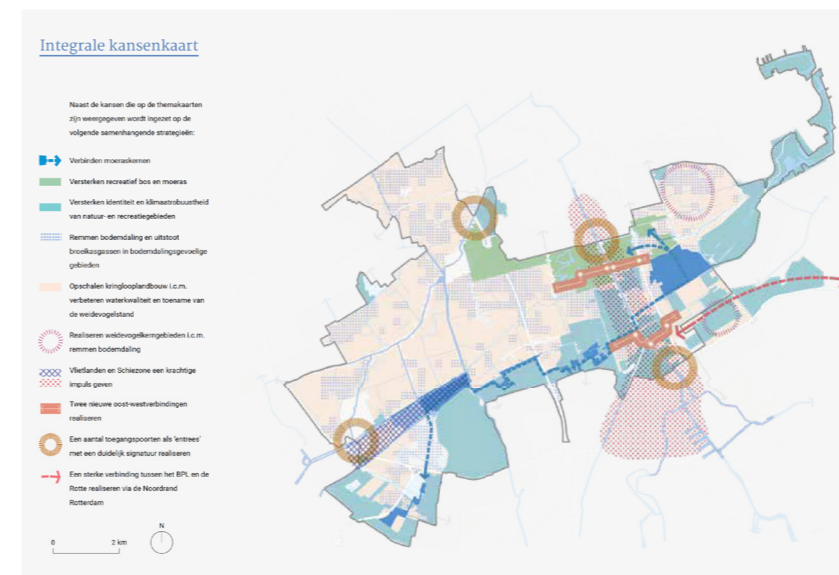

Het Midden-Delfland is een open veenweidegebied, ingeklemd tussen Rotterdam, Delft en Den Haag. Een oer-Hollands landschap met weidse polders, sloten en koeien. Al decennialang staat het gebied onder druk van de oprukkende verstedelijking. In de jaren '50 werd het gebied aangewezen als bufferzone en ook in de jaren daarna heeft het gebied diverse vormen van 'bescherming' gekend. In 2017 werd de status Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL) verworven, als erkenning van de bijzondere kwaliteiten van het gebied en het belang van het behouden en versterken daarvan: het open polderlandschap in de metropool, een landschap met een historisch verhaal, een buitenruimte voor twee miljoen mensen en de verweving van veenweidelandbouw en veenweidenatuur.

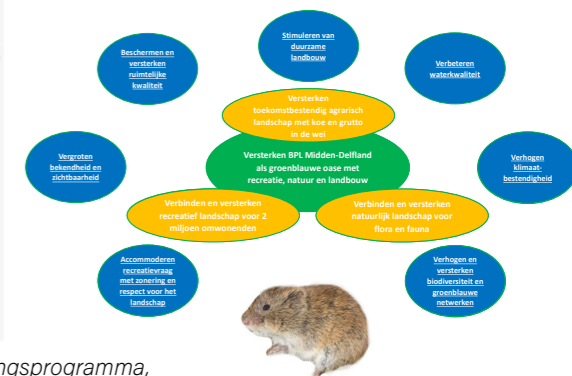
Meer info over de toekomstvisie en plannen voor het BPL Midden-Delfland is te vinden op: <https://www.middendelfland.nl/bijzonder-provinciaal-landschap>

In 2021 is een door alle gebiedspartijen gezamenlijk ontwikkelde visie vastgesteld met ambities voor diverse thema's. Daarin draait het om drie hoofdpogingen: een toekomstbestendige duurzame landbouw en het verbinden en versterken van het natuurlijke en het recreatieve landschap. In deze benadering zijn water en bodem leidend. In een doelenboom wordt deze samenhang in beeld gebracht. Dat is de onderlegger voor een uitvoeringsprogramma dat nu wordt opgesteld. Samen met de Halfwegevaluatie vormen ze het startpunt voor het atelier Midden-Delfland.

Wat betekent 'natuurinclusief' voor het BPL Midden-Delfland? Wat is nodig om Basiskwaliteit Natuur op orde te brengen? En wat betekent dat voor de opgaven en doelen uit de doelenboom?

Integrale Kansenkaart Visie Gebiedstafel en doelenboom als basis voor het uitvoeringsprogramma, Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland, 2021

Het open veenweidelandschap met zicht op de stad

Recreatiebossen langs de stadsranden

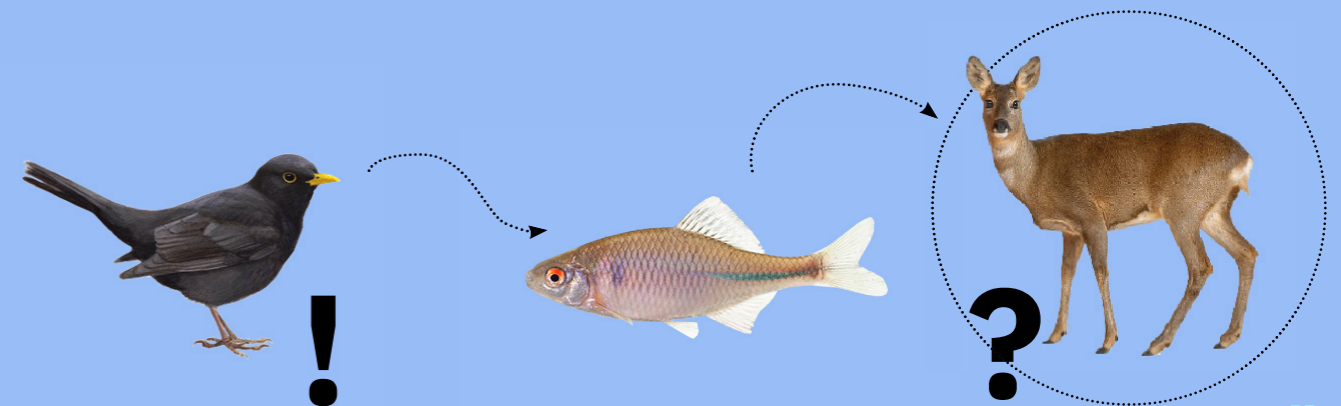

De Schie, één van de barrières door het Midden-Delfland

INZICHT 3 - GROOTS DENKEN, KLEIN BEGINNEN

Met de droomsoort op tafel ontstaan grootste ideeën. Van een ecoduct in de stad tot moeraspolders, een droom kan helpen om los te komen van de bestaande kaders en bovendien een grote stip op de horizon te plaatsen 'hier willen we naartoe!'

Dit neemt niet weg dat deze dromen ook frictie teweegbrengen. Dat is belangrijk om gezamenlijk tot consensus en visie over de toekomst te komen, maar moet niet resulteren in het uitstellen van natuurinclusieve maatregelen. Dus waar kunnen we mee beginnen? Kleine gebaren zijn nodig om de eerste stappen te kunnen zetten en maken soms al een wereld van verschil. Bovendien werken ze als een olievlek. Denk aan de kruiden- en bloemrijke bermen, die ook nog eens een prachtig beeld opleveren.

Icoonsoorten

Het BPL Midden-Delfland kent een heldere zoning van natuur-, landbouw- en recreatiegebieden, die zijn basis vindt in de Reconstructiewet van het gebied in de jaren '70. De landschappelijke verscheidenheid tussen de zones is groot. De icoonsoorten voor het Midden-Delfland zijn dan ook gekoppeld aan deze drieslag.

Een thuis voor de grutto, noordse woelmuis en argusvlinder

De grutto en de koe staan symbool voor het Midden-Delfland. Hun leefgebied bestaat uit vochtige graslanden in het veenweidegebied, waar verschillende bloemen en kruiden groeien. En als de grutto het goed doet, profiteren alle andere weidevogels mee.

In nattere delen van het Midden-Delfland, zoals de Vlaardingse Vlietlanden, voelt de noordse woelmuis zich op zijn gemak. Deze woelmuis komt enkel in Nederland voor, waaronder in het Zuid-Hollandse veenweidegebied. Het dier is gevoelig voor concurrentie met andere (woel)muizen en heeft daarom veel ruimte nodig.

De bosrijke recreatiegebieden op de overgang van stad naar land bieden een prima thuis aan de egel, maar ook de argusvlinder. De argusvlinder is een van de weinige dagvlinders in de veenweidegebieden van de provincie. Ze hebben een voorkeur voor bosranden, bloemrijke graslanden en bermen vol kleur.

Een kans voor de veldleeuwerik, otter en/of bever en glassnijder

Kansrijke opvolger van de grutto is de veldleeuwerik. Een echte boerenlandvogel, maar inmiddels ook een zeldzaamheid. Ze brengen hun jongen groot in extensief beheerde graslanden en open akkerbouwgebieden.

Voor de moerasgebieden zijn zowel otter als bever genoemd als kansrijke icoonsoort. De otter leeft in de oeverzones van schoon en zoet water, waar voldoende voedsel, dekking en rust is. De bever - die al eens gespot werd in het Midden-Delfland - heeft een voorkeur voor overgangsgebieden tussen land en water. Daarbij is de aanwezigheid van bossen op de oevers een vereiste. Dit schuurt echter (kans op predatie) met de benodigde openheid voor de weidevogels.

In de randen van het Midden-Delfland liggen kansen voor de glassnijder, eveneens een kenmerkende soort voor het veenweidegebied. Deze libel leeft bij brede sloten met helder water, met genoeg variatie aan begroeiing in en naast het water en met bos in de buurt.

Alles in Midden-Delfland is er met de visie en uitvoeringsprogramma op gericht de soorten van 'Thuis' te realiseren, met een blik op de 'Kans'. Aan het benoemen van Droomsoorten kom je dan niet toe.

Thuis: grutto

Thuis: noordse woelmuis

Thuis: Argusvlinder

Kans: veldleeuwerik

Kans: Otter

of

Kans: Bever

Kans: Glassnijder

STADSNATUUR MOGELIJK MAKEN

Drie uitgangspunten

JACQUES VINK

Ode aan de regenworm

Icoonsoorten inzetten om de stadsnatuur een gezicht te geven is prima. Maar het terugkrijgen van de egel, ree of huismus mag geen doel op zich worden. Onzichtbare (en vaak minder mooie) soorten als de regenworm en de wilde bij zijn essentieel voor de basis van complete ecosystemen. Ingewikkelde oplossingen voor het behoud van knuffelbare iconsoorten zijn niet alleen kwetsbaar in de uitvoering, maar ook in de beeldvorming richting het grote publiek. Ons voorstel is te streven naar gevarieerde biotopen, onderling verbonden, zo groot mogelijk en op korte termijn te realiseren. Een bordje zoals 'hier woont de vlinder' kweekt bij bewoners meer begrip dan een dure brug die niet blijkt te werken.

Eerst het restaurant en dan het hotel

Het aanbrenge van een nestkastje voor een vogelsoort heeft weinig zin als er niet ook wordt nagedacht over de noodzakelijke bijkomende voorzieningen, zoals schuilgelegenheid en bovenal voor voldoende voedsel. Het gaat altijd om het inpassen in of het maken van een min of meer compleet subsysteem in samenhang met het overkoepelende systeem. Daarom stellen we voor om met punten, vlakken en lijnen

een samenhangend netwerk te ontwerpen. De microschaal van een klein leefgebied (de punten) moet via verschillende trekroutes (de lijnen) verbonden zijn met de macroschaal van de grotere biotopen en/of groengebieden, inclusief de natuurgebieden rondom de stad (de vlakken). Groot en klein en de weg daartussen zijn belangrijk.

Zoek slimme combinaties

De mens is ook een dier. De herinrichting van de stad voor plant en dier is daarom per definitie ook een verbetering voor de menselijke stadsbewoners. Zoek, bij het bedenken en realiseren van blauwgroene netwerken, dan dus altijd naar de slimme bijkomende voordelen. Het daarvoor vaak gebruikte begrip ecosysteemdiensten gaat nog steeds uit van een tweedeling tussen de natuur en mens. Immers de natuur levert diensten aan de mens. Beter is het te spreken van ecosysteemkwaliteiten. Een schone sloot met kikkervisjes is een speelplek voor de kinderen en visvijver voor de merel en de geelgerande watertor.

info@ruimtelab.nl
www.natuurlijkestad.nl
www.ruimtelab.nl
www.studionatuurinclusief.nl

Column uitgesproken in het derde atelier Den Haag Zuidwest, 14 april 2022

Van iconsoort naar ingreep

Thuis is basiskwaliteit op orde

In het Midden-Delfland vinden we een van de grootste kolonies grutto's, maar om de soort te behouden voor nu en in de toekomst en hun leefgebied te versterken moet er nog flink wat gebeuren. De randvoorwaarden zijn bekend, maar schuren soms met agrarische belangen. Ze vragen om extra inzet en investeringen, zowel van de boeren, beheerders als provincie en waterschap. De boeren van Midden-Delfland zijn nationale koplopers als het gaat om kringlooplandbouw. De verweving van landbouw en natuur is dan ook een van de kernkwaliteiten van het gebied. Om dit ook naar de toekomst toe te waarborgen hebben deze hoeders van het landschap behoefte aan een gezond economisch perspectief. Daarvoor liggen er voldoende incentives voor het oprapen. In de ateliers werden er een aantal genoemd: belonen in plaats van subsidiëren, lange(re)termijn contracten voor het agrarisch natuurbeheer, het toekennen van landschappelijke waarde aan gronden (nieuwe bestemming?) en het vermarkten van producten in de omliggende steden. Maar is de grutto niet ook een publiek belang?

De lat voor Basiskwaliteit Natuur in het Midden-Delfland ligt hoog vanwege de grutto. Er zijn echter ook relatief eenvoudige, maar wel belangrijke natuurinclusieve 'daden' denkbaar, zoals het realiseren van een netwerk van bloemrijke bermen en oevers door het gebied. Dit betekent niet alleen een impuls voor de argusvlinder, maar levert ook veel op in beleving voor de recreant. Diezelfde recreant wordt overigens met argusogen bekeken en daarmee blijven de kansen en mogelijkheden voor combinaties van natuur en recreatie onderbelicht.

Met kans een stap verder gaan

Voor zowel de otter, de bever als de glassnijder speelt het watersysteem in het Midden-Delfland een grote rol. Het begint met een goede waterkwaliteit. Lozingen vanuit in de aangrenzende glastuinbouwgebieden zouden niet meer moeten voorkomen. Door het verbinden van de moeraskernen in het gebied ontstaat een aaneengesloten moeraszone van de Nieuwe Waterweg tot aan De Groenzoom, waar ook de noordse woelmuis zich goed thuis voelt. Daarbij ligt een behoorlijke opgave voor het kruisen van achtereenvolgens A4, spoor, Schie en A13. Wellicht bieden combinaties met recreatieve routes kansen. Het vasthouden van water, waarmee onder andere de bodemdaling kan worden tegengegaan, is niet alleen positief voor de grutto, maar zou ook in de bosrijkere recreatiegebieden kunnen bijdragen aan zowel de biodiversiteit als de beleving. Ook in beheer zijn er samenwerkingsverbanden tussen landbouw en natuur mogelijk.

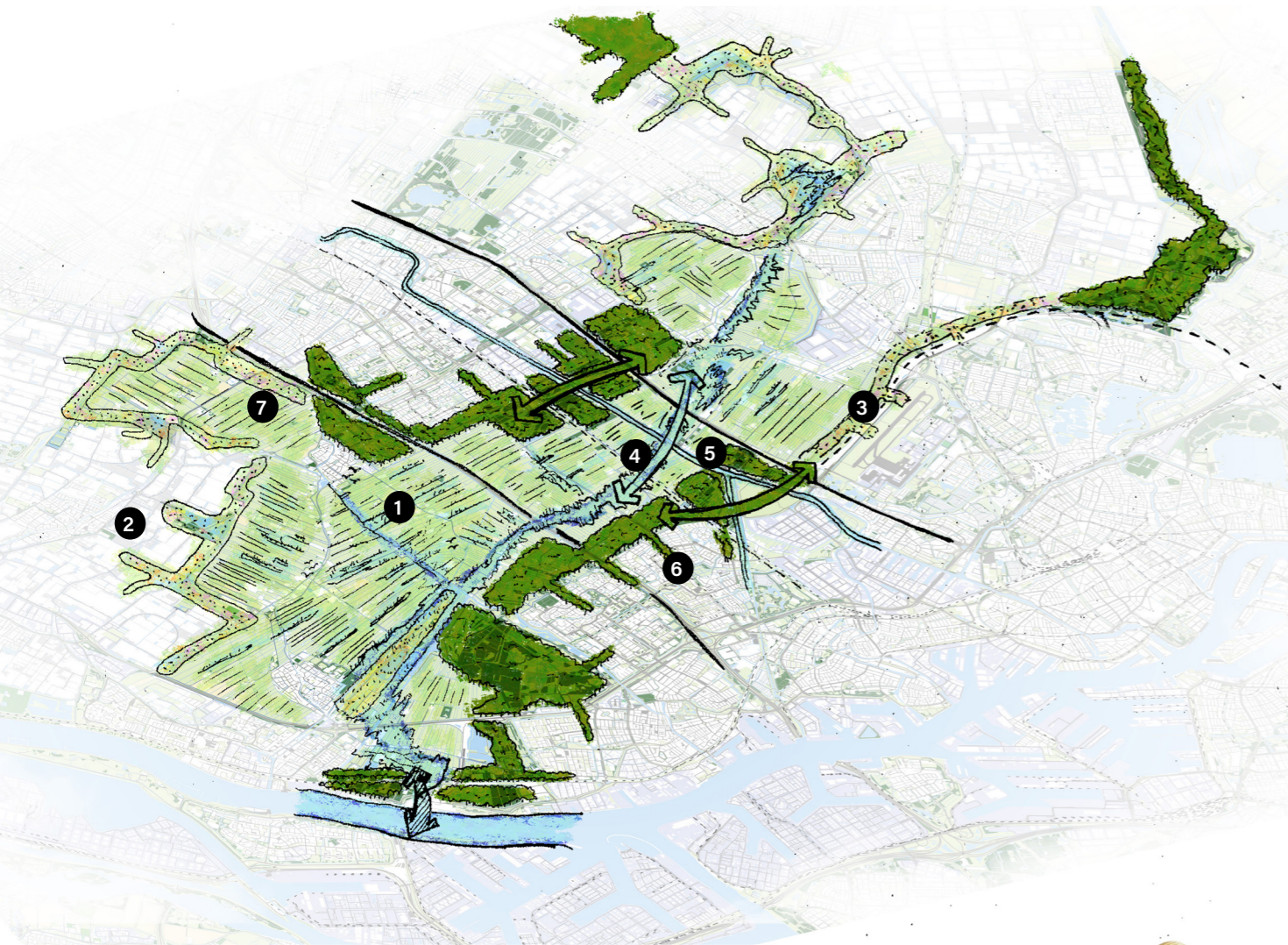
Een droom voor Midden-Delfland

Voor de droom zijn geen iconsoorten benoemd, maar werd wel nagedacht over de houdbaarheid van het idyllische polderlandschap. Wat betekent het onderliggende bodem- en watersysteem voor de toekomstige (landbouwkundige) invulling van het gebied? En hoe organiseer je het toekomstige agrarisch beheer? Dit stond echter te ver af van de focus van de huidige plannen voor het Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland. Hierdoor kwamen denkrichtingen over de lange termijn in het atelier niet van de grond.

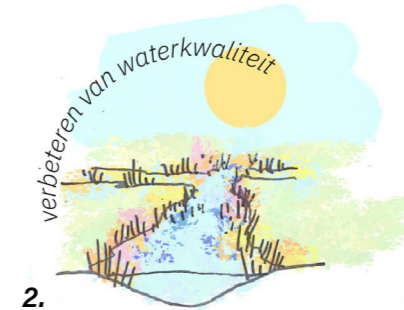
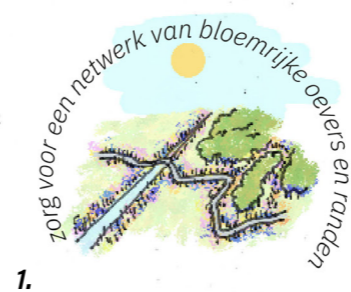

„De vraag is niet wat het je kost,
maar wat het je waard is”

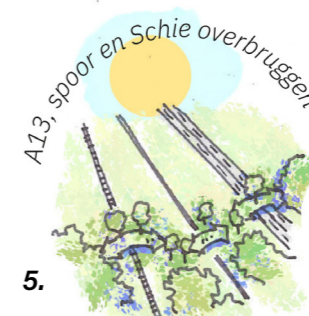
- Hans Bor, Provincie Zuid-Holland

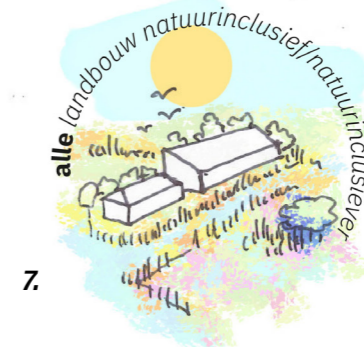
Een ruimtelijke projectie van de maatregelen op het Midden-Delfland

Thuis

Kans

Droom

Een droom voor Midden-Delfland 2050...

Is het Midden-Delfland het laatste kenmerkende Hollandse polderlandschap van Nederland? Het gebied dat decennia eerder vooropliep in de kringlooplandbouw, een voorbeeldgebied in de aanpak van de stikstofcrisis in de jaren '20, staat op een kantelpunt. Niet meer dan een eeuw geleden werd het gebied aangewezen als bufferstrook tussen het uitdijende stedelijk gebied van Rotterdam, Den Haag en Delft. De daaropvolgende reconstructiewet in de jaren '70 zorgde voor een heldere zonerings in het gebied. Na de aanwijzing als Bijzonder Provinciaal Landschap in 2017 ging het gebied aan de slag met een visie voor behoud en versterking van dit oer-Hollandse landschap, die door vele partijen werd ondersteund. Op allerlei manieren is getracht de kernkwaliteiten van het gebied te behouden en te versterken. Het was een van de eerste regio's waar volledig duurzaam werd geboerd en waardoor de grutto er nog steeds in groten getale is te zien. Inmiddels zijn in iedere supermarkt in de omliggende dorpen en steden de producten uit het Midden-Delfland verkrijgbaar. De scheiding tussen natuur-, landbouw- en recreatiegebieden is in de afgelopen decennia minder hard geworden. De natte natuurkernen en kruidenrijke graslanden vermengen zich met de water- en bloemrijke bosranden. Een lust voor het oog en na meer dan 200 jaar is zelfs de bever weer terug. Er wordt volop gewandeld en gefietst. Zeker sinds de overkluizing van het spoor en de A13, een verbinding voor mens en dier. De grote klimaatverandering stelt het gebied nu echter voor de keus: een museaal polderlandschap of toch een radicale omslag?

ATELIER DORDTSE KIL I&II

REVITALISATIE BEDRIJVENTERREINEN

Dordtsche Kil en Wieldrechtse Zeedijk

Huidige groen op de Dordtse Kil I en II

Kavelgroen, soms erg contrastrijk

Icoonsoorten

De Dordtsche Kil verbindt het Hollandsch Diep met de Oude Maas en verbindt de Hoeksche Waard met de Nieuwe Dordtse Biesbosch. De tussen-gelegen bedrijventerreinen vormen dan ook een belangrijke stapsteen in het natuurnetwerk. Er steken regelmatig reeën over en ter hoogte van Willemsdorp zit een bever. Tegelijkertijd is het bedrijventerrein ook een habitat voor diverse soorten. Dit habitat is nader onderzocht, in het licht van Basiskwaliteit Natuur.

Een thuis voor de scholekster, gekraagde roodstaart en dagpauwoog...

De scholeksters zijn een echte kustvogels. Hun leefgebied betreft natuurgebieden, boerenland én bebouwing. De vogel zoekt namelijk steeds vaker zijn heil op het dak. Grind- en vegetatiedaken bieden een goed alternatief voor de weilanden en kwelders.

De gekraagde roodstaart is een soort die vrij algemeen voorkomt in de Biesbosch. Ze nestelen in grote hopen, nissen en nestkasten. Hoewel ze niet vaak in het stedelijk gebied zitten biedt het bebouwde landschap van het bedrijventerrein wel mogelijkheden voor de gekraagde roodstaart. De hoge dakranden vormen immers een prima post om uit te kijken en te zingen.

De dagpauwoog is van de eerste vlinders die in het voorjaar weer tevoorschijn komen. Ze geven de voorkeur aan ruige graslanden, bloemrijke randen van bosgebieden, dijken en tuinen.

De focus van dit atelier lag op directe actie en haalbare ontwikkelingen die mee konden bewegen met de aanstaande revitalisatie. Daarom zijn kans- en droomsoorten in dit atelier niet benoemd.

INZICHT 4 - ZORG, AANDACHT EN BEHEER: NATUURINCLUSIEF VOOR EN DOOR IEDEREEN

Natuurinclusief gaat uiteindelijk ons allen aan, niet in de laatste plaats omdat het belangrijk is voor onze eigen leefbaarheid. Het levert ons immers frisse lucht, water en eten, maar ook verkoeling, plekken om te kunnen spelen, om te bewegen en om tot rust te komen. Het vraagt daarom van iedereen ook een bepaald eigenaarschap. Ontwikkelaars, overheden, ontwerpers, ecologen, beheerders en de gebruikers van een gebied, allen dragen we verantwoordelijkheid voor een natuurinclusieve toekomst. Dat is niet altijd eenvoudig, want waar begint nu je eigen verantwoordelijkheid en waar begint die van een ander?

De weg naar Basiskwaliteit Natuur vraagt gebiedsgerichte invulling met alle betrokkenen. Dat is een weg van dialoog, afweging en onderhandelingen. Het vraagt ook een ander soort bijdrage van ecologen. Zij zijn de experts die aan kunnen wijzen wat de ecologische functie van een landschap is en zou kunnen zijn. De kennis van de ecooloog en de overdracht van deze kennis ligt aan de basis van een gezamenlijk natuurinclusief doel.

Goede voorbeelden, ideeën en initiatieven liggen voor het oprapen, zoals woningcorporaties die het voortouw nemen om samen met bewoners en beheerder de buurt aan te pakken, bewoners die nk's tegelwippen organiseren, boeren die worden beloofd voor natuurbeheer en een provincie die de boel aanjaagt.

Van icoonsoort naar ingreep

Het creëren van een thuis biedt kansen en dromen

Basiskwaliteit Natuur op de Dordtse Kil I en II begint met een kwaliteitimpuls van de huidige groenstructuur, bijvoorbeeld door een meer natuurlijk bermbeheer en het toevoegen van een struiklaag. Door straten te herprofilen ontstaat er ruimte om de publieke ruimte vergroenen. Het watersysteem is redelijk op orde. Er liggen wel nog kansen om meer water vast te houden in en met groen. Dit draagt ook bij aan het verminderen van de hittestress.

In lijn met de eerder opgestelde visie liggen er kansen om de grotere groenblauwe structuren te versterken, zoals de dijken en de kreken. Hiermee wordt het terrein verankerd in zijn omgeving, wat bijdraagt aan de verspreiding van soorten zoals vleermuizen. Een grote barrière hierin is de A16 en het spoor.

Daarnaast kunnen ook de ondernemers bijdragen aan een meer natuurinclusief bedrijventerrein, denk aan groene afscheidingen, het ophangen van nestkasten en het vergroenen (of grind) van de daken. Voorlichting, maar ook kant-en-klare oplossingen en budgetten kunnen daarbij helpen.

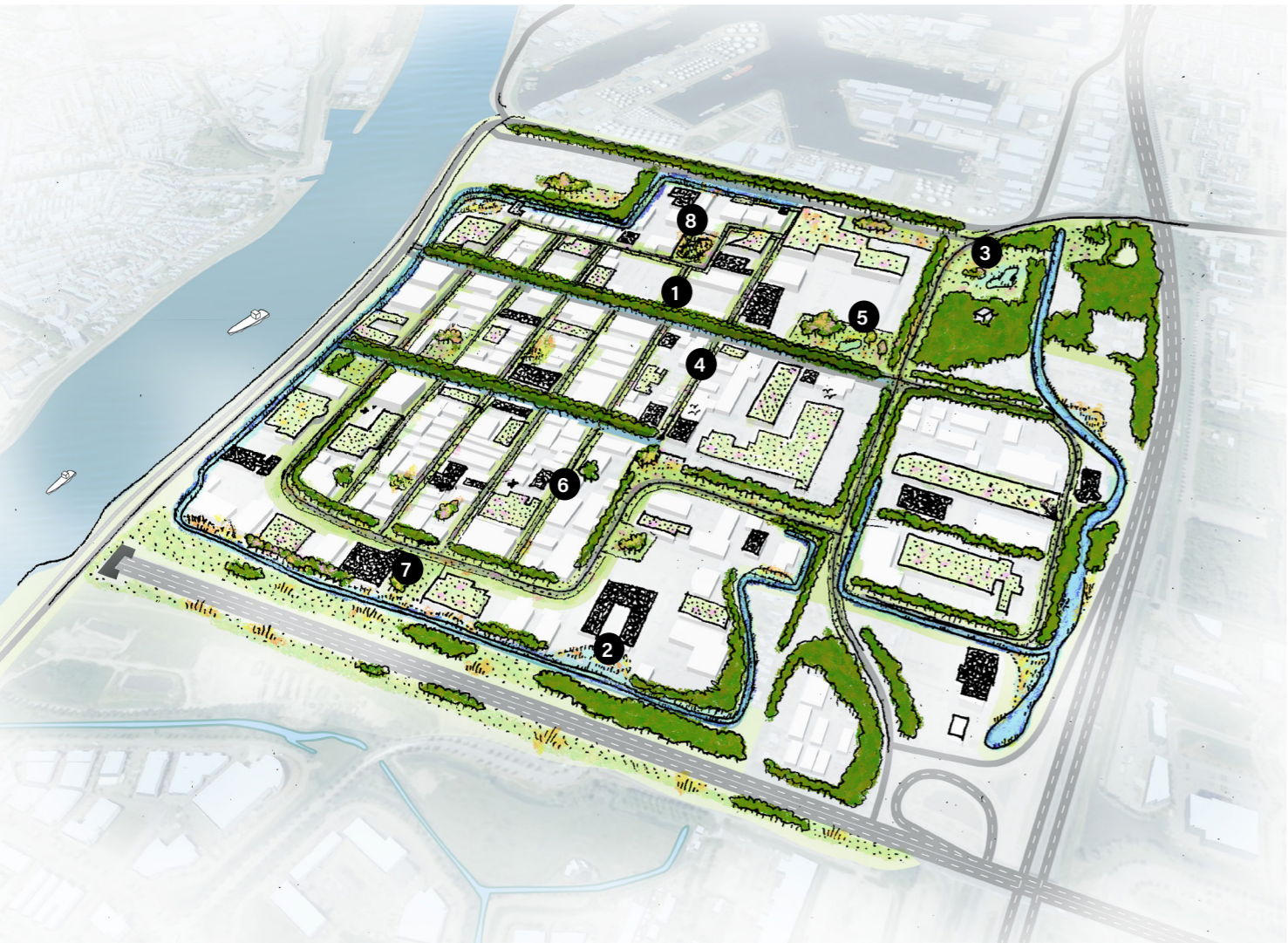
Herstructurering biedt mogelijkheden om nog meer ruimte te creëren voor natuur. Door kavels samen te voegen kan er meer ruimte worden gecreëerd op de kavel voor opslag, parkeren én groen. Het biedt ook kansen om één of meer pocket-parken te realiseren, door een (deel van de) kavel vrij te spelen. En in afwachting op herontwikkeling bieden braakliggende terreinen ruimte aan allerlei pionierssoorten.

De voorgestelde mogelijkheden, ingrepen en kansen zorgen voor een geleidelijke transformatie van de Dordtse Kil I en II naar een natuurinclusief mozaïek, een Dordtse Kil Boogie Woogie. En daar kan iedereen aan bijdragen, van ondernemers, parkmanagement tot gemeente.

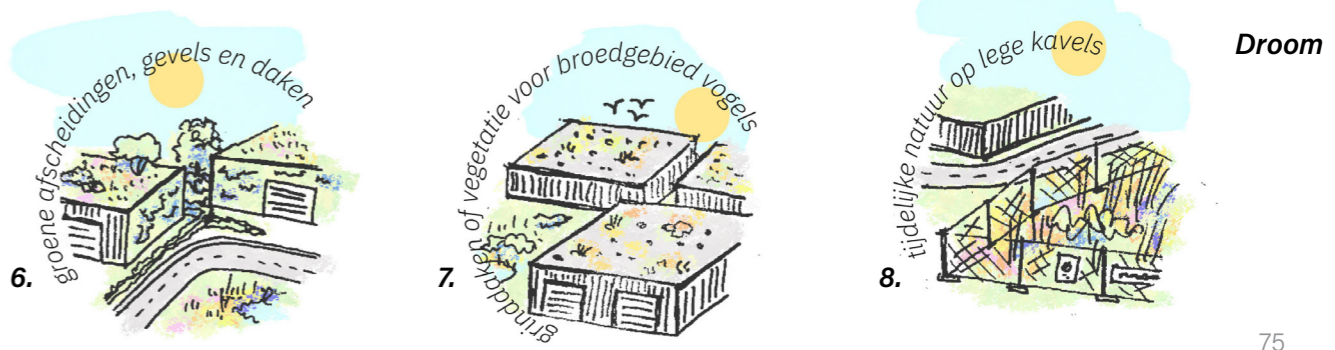
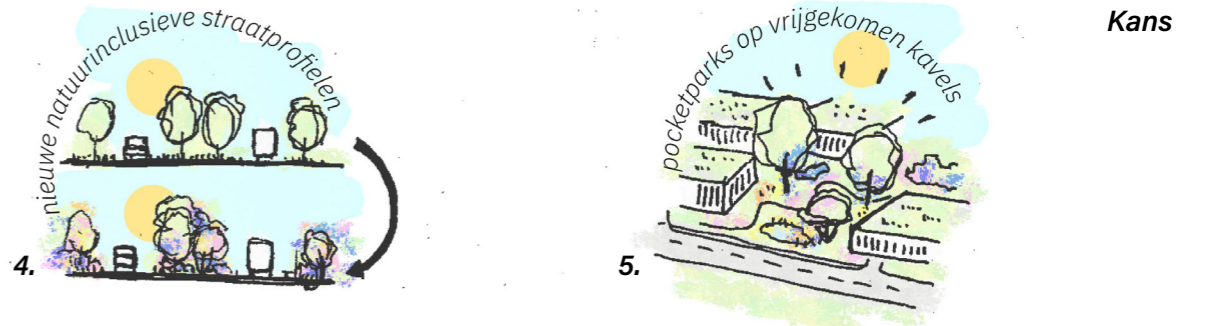
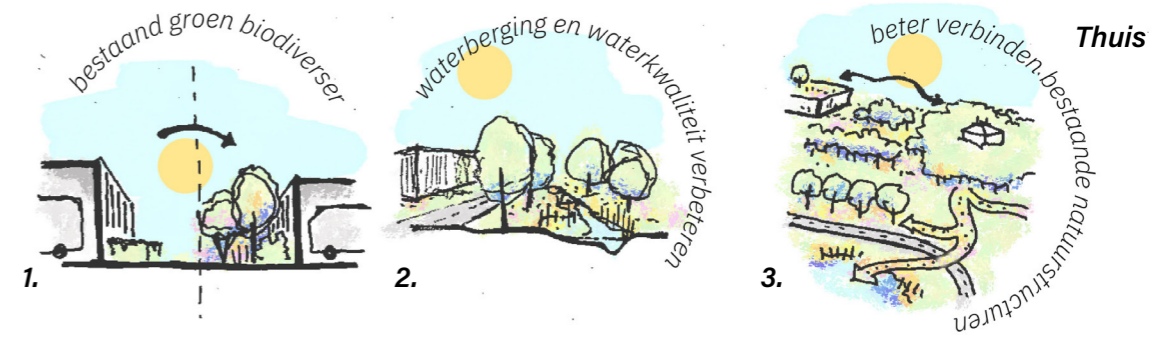

„In je vrije tijd op het bedrijventerrein willen zijn“

- Christian de Wit, Parktrust

Een ruimtelijke projectie van de maatregelen op de Dordtse Kil I en II

Een droom voor Dordtse Kil I en II 2050...

Afgelopen weekend waren er de jaarlijkse vlindertellingen. Niet eerder werden er zoveel vlinders geteld op de Dordtse Killen. De dagpauwoog, het hooibeestje en het bruin blauwtje voerden de lijsten aan. Het is het resultaat van een succesvolle revitalisatie van de bedrijventerreinen die halverwege de vorige eeuw werden aangelegd. Het succesvolle parkmanagement heeft ertoe geleid dat vrijwel iedere ondernemer heeft geïnvesteerd in groen op zijn of haar kavel. De daklandschap biedt inmiddels ruimte aan diverse kolonies visdiefjes en scholeksters. En wie goed luistert, ziet er zo nu en dan een gekraagde roodstaart zingen hoog op de hoek van een gebouw. Daarnaast heeft ook de gemeente flink geïnvesteerd in het gebied door de publieke ruimte te vergroenen. De stenige ruimtes die zomers flink konden opwarmen bieden nu een prettige werkomgeving. Het terrein wordt zelfs in de weekenden druk bezocht door sportvissers, vogelaars en fietsers voor een rondje eiland.

DEELNEMERS ATELIERS

Zuidplaspolder

Fabienne Bosschieter, Gemeente Zuidplas*; Huib van Dam, Milieuvereniging Zuidplas; Liesbeth de Frel, Natuurpolders; Martijn van Gelderen, BPD Ontwikkeling B.V.; Jeroen Grutters, Hoogheemraadschap Schieland en Krimpenerwaard; **Hugo Haspers, Gemeente Zuidplas***; Hans Heupink, Provincie Zuid-Holland; Arend Hoogeveen, Vereniging Natuur- en Vogelwacht Rotta / Platform Mooi Zuidplas; Natalie Houwing, bewoner Zuidplaspolder; Olev Koop, Provincie Zuid-Holland; Marit Meier, Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden; Bert Mens, Provincie Zuid-Holland; Kees Mostert, Provincie Zuid-Holland; Gert-Willem van Mourik, Provincie Zuid-Holland; Robbert Snep, Wageningen University & Research; Lex Tergau, bewoner Zuidplaspolder; Suzanne Tietema, Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden; Frank Vonk, AM Concepts; Francisca Wit, Naturalis

Den Haag Zuidwest

Marcus Bouma, Gemeente Den Haag; Edwin Cornelissen, Duurzaam Den Haag; Pauline van Dijk, Provincie Zuid-Holland; Klaartje van Etten, Hoogheemraadschap van Delfland; Roel Faems, Gemeente Den Haag; Guus Frenaij, Haag Wonen; Linneke van Heemskerck, Provincie Zuid-Holland; Hans Heupink, Provincie Zuid-Holland; Klaas Hilverda, Gemeente Den Haag; Martin van den Hoorn, Gemeente Den Haag; Soet Huijbregts, Hoogheemraadschap van Delfland; Marisa Kok, Haag Wonen; Albert Koolma, Gemeente Den Haag; Arjan van de Lindeloof, Provincie Zuid-Holland; **Irene Mulder, Gemeente Den Haag***; Arnim van Oorschoot, AVN (Algemene Vereniging Natuurbescherming Den Haag); Pieter Otten, Hoogheemraadschap van Delfland; Patricia Oude Esskink; Hoogheemraadschap van Delfland Dolf Pul, Engelsman Hoveniers; Evelien Riedstra, Gemeente Den Haag; Karen van Ruiten, Alles is Gezondheid; Lis Rosseels, Engelsman Hoveniers; Robbert Snep, Wageningen University & Research; **Marije Stelloo, Gemeente Den Haag***; Marrit Terpstra, Gemeente Den Haag; Helmut Thoele, Provincie Zuid-Holland; Lucas van der Velde, Provincie Zuid-Holland; Luc Verschueren, Hoogheemraadschap van Delfland; Jacques Vink, De Natuurlijke Stad; **Esther Vogelaar, Gemeente Den Haag***; Piet Vollaard, De Natuurlijke Stad; Waldi van der Wilk, Heijmans Vastgoed B.V.

Midden-Delfland

PJ Beers, Drift / Erasmus Universiteit; Bart van Berkel, Staatsbosbeheer; Kees Boks, Programma duurzaam boer blijven; Laurens Bonekamp, Staatsbosbeheer; Hans Bor, Provincie Zuid-Holland; Jos Brouwer, Provincie Zuid-Holland; Edith van Dam, Provincie Zuid-Holland; Coen van Dedem, Voedselfamilies; Pauline van Dijk, Provincie Zuid-Holland; Charlotte Floors, Provincie Zuid-Holland; Sandra Fraikin, Hoogheemraadschap van Delfland; Hans Groeneveld, Midden-Delfland Vereniging; Henk Jan Kiewiet, Provincie Zuid-Holland; Annemarie Kok, Hoogheemraadschap van Delfland; Ben Kuipers, Polderarchitect Midden Delfland; Jamie van Lede, Origins architecten; familie van Leeuwen, Kringlooplandbouwers; Kees Moerman, LTO Noord; Kees Mostert, Provincie Zuid-Holland; Lucas Mutsaers, Provincie Zuid-Holland; Willemijn Nagel, Natuurmonumenten / Rotterdam de Boer op; Mechteld Oosterholt, Gemeente Rotterdam; Diny Tubbing, Gemeente Delft; Jacqueline Verhees, Gemeente Rotterdam; Jort Verhulst, Provincie Zuid-Holland; Martin Visser, Midden-Delfland Vereniging; Frank de Vogel, Provincie Zuid-Holland; Anneke Vonk Noordgraaf, Staatsbosbeheer; **Henk Werksma, H2Ruimte***; Francisca Wit, Naturalis; **Ingrid ter Woorst, Gemeente Midden-Delfland***

Dordtse Kil I en II

Leo Apon, Waterschap Hollandse Delta; Ad van den Berg, Ambassadeur Parkmanagement; Mark Bode, Rebel Group; Joske van Breugel, Gemeente Dordrecht; Kim van Doesburg, Gemeente Dordrecht; Paul van Esch, Gemeente Dordrecht; **Sjoerd-Dirk Fiaschi-van der Est, Gemeente Dordrecht***; Jan de Geus, Gemeente Drechtsteden; Pamela van der Goot, Provincie Zuid-Holland; Derek de Jong, Gemeente Dordrecht; Gijsbert van der Klis, Gemeente Dordrecht; Fred Kuipers, Waterschap Hollandse Delta; Sjoerd Luiten, IVN; Özlem Safranti-Bozkurt, Gemeente Dordrecht; Aasta de Vries, Gemeente Drechtsteden; Reinier van Winden, Provincie Zuid-Holland; **Christian de Wit, Parktrust beheer***; Bart Witteman, Provincie Zuid-Holland; Aty de Wolf, Provincie Zuid-Holland

* = contactpersonen voor betreffende locatie

Reflectie-atelier

Caroline Ammerlaan, Provincie Zuid-Holland;
Sjoerd-Dirk Fiaschi-van der Est, Gemeente
Dordrecht; Hans Heupink, Provincie Zuid-Hol-
land; Arjan van de Lindeloof, Provincie
Zuid-Holland; Irene Mulder, Gemeente Den
Haag; Eric-Jan Pleijster, LOLA Landscape Ar-
chitects; Marrit Terpstra, Gemeente Den Haag;
Henk Werksma, H2Ruimte; Christian de Wit,
Parktrust beheer; Ingrid ter Woorst, Gemeente
Midden-Delfland; Wieger Zwikstra, Provincie
Zuid-Holland

COLOFON

Deze rapportage 'Verkenning Natuurinclusief Zuid-Holland 2050, Het veldwerk'
is in opdracht van de Provincie Zuid-Holland opgesteld door Feddes/Olthof
Landschapsarchitecten

Feddes/Olthof Landschapsarchitecten

Doelenstraat 32
3512 XJ Utrecht
info@feddes-olthof.nl
www.feddes-olthof.nl

Projectteam Feddes/Olthof

Femke Visser
Isabella Hol
Yoran van Boheemen
Lotte Oppenhuis

in samenwerking met

Arie Lengkeek, commongrounds
Paul Hartman, Provincie Zuid-Holland
Mirle van Huet, Provincie Zuid-Holland
Isolde Somsen, Provincie Zuid-Holland

Toegankelijkheidsverklaring Provincie Zuid-Holland voor dit document:
www.toegankelijkheidsverklaring.nl/register/6336

Projectnummer 477

November 2022

PROVINCIE ZUID-HOLLAND NATUURINCLUSIEF 2050 FEDDES/OLTHOF